

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930

Piena, H.

Citation

Piena, H. (2020, January 21). *Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83255>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83255>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83255> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Piena, H.

Title: Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930

Issue Date: 2020-01-21

2. Het archiefonderzoek

2.1 De termen witwerk en witwerker

2.2 Verspreiding, aantallen en familierelaties

2.3 Het gilde

2.1 De termen witwerk en witwerker

De termen witwerk en witwerker hebben op diverse zaken betrekking. Ten eerste gaat het om ambachtslieden die onbeschilderde en beschilderde naaldhouten voorwerpen en meubels produceren. Witwerk en witwerker slaan beide op het “without” waarmee witwerkers verplicht zijn te werken. Onder without verstaat men in de regel vurenhout en zo wordt deze term al sinds de late middeleeuwen gebruikt.¹ Deze witwerkers en hun witwerk zijn de focus van dit onderzoek.

Een witwerker kan daarnaast een (edel)smid zijn die witmetalen voorwerpen vervaardigt.² Van de Velde meldt dat ‘witwerkere’ in Brugge (1544) ambachtslieden zijn die ressorteren onder het smidsgilde.³ Van Dillen geeft bij zijn statistische gegevens over het gildewezen te Amsterdam aan dat zich onder de metaalbewerker tot 1606 zes witwerkers bevinden, de vroegste in de periode 1585-1589.⁴ Hiermee is de term ‘witwerker’ in Amsterdam eerst gebruikt om een metaalbewerker mee aan te duiden en pas later voor een producent van geschilderde houten voorwerpen. Eind 17de eeuw gebruikt men de term witwerker in Amsterdam nog steeds voor hen ‘die het aambeeld gebruiken’.⁵ Ook in de 18de eeuw, wanneer de term witwerker als maker van naaldhouten beschilderde meubels geheel is ingeburgerd, worden sommige metaalbewerker nog steeds als witwerker bestempeld. Zo maken Thomas Cramer en later Jan Kramer te Amsterdam brandspuiten, zuig- en perspompen, vijzels en schroeven.⁶ Zij noemen zich in de betreffende advertenties witwerker, in de zin van metaalbewerker.

Een witwerker kan vervolgens een ambachtsman zijn die geschoren schapenvacht tot zeemleer bereidt.⁷ Van Dillen meldt de witmaker Dirck in de Dwarsstraat (1585) te Amsterdam.⁸ Hij schaaft hem onder de houtbewerker. Een witmaker is in deze vroege periode echter in de regel een witwerker in de zin van een metaalbewerker of zeemleerbereider. Ook in Rotterdam zijn er vanaf 1599 twee

¹ B. Dubbe, *Huusraet. Het stedelijke woonhuis in de Bourgondische tijd*. Hoorn: Uitgeverij PolderVondsten, 2012, p. 7.

² K.F. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, deel 3. Leiden: E.J. Brill, 1890, p. 731.

³ A. van de Velde, *De ambachten van de Timmerlieden en de schrijnwerkers, te Brugge, hun wetten, hun geschillen en hun gewrochten van de XIVe tot de XIXe eeuw*. Gent: A. Siffer, 1909, p. 11, noot 2.

⁴ J.G. van Dillen, *Bronnen tot de Geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*, volume I, 1512-1611. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1929, p. XLVIII.

⁵ H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam. Door last van de Edele Groot-Achtbaare Heeren Burgemeesteren en Regeerders van deselve Stad tot den eersten Ferbuari 1747 vervolgt, met verscheidene Stukken vermeerderd, mitsgaders in eene andere Schikking gebragt; en met de nodige Registers voorzien*. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, 2^e boek, 2^e deel, 11^e boek, artikel 1.

⁶ *Oprechte Haarlemsche Courant*: 26-8-1777; 16-8-1782; 19-8-1783; 3-8-1784; 3-9-1785; 8-8-1786.

⁷ GAR: Toegangsnr.: 32, Inv.nr.: 156/23; Toegangsnr.: 447, Inv.nr.: 120/176.

⁸ J.G. van Dillen, *Amsterdam in 1585. Het kohier der capitale impositie van 1585*. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1941, p. XXXVII en 46.

‘witmaeckers’, te weten Mathijs Corstiaensz.⁹ en Roeloff Hillebrantsz.¹⁰ Aangezien de eerste geschillen heeft over schapenvachten en wol, is het aannemelijker dat ook hij een zeemleerbereider is.

Verder kan de term witwerker slaan op iemand die manden vlecht van geschilde wilgentenen, dit in tegenstelling tot een groenwerker die met ongeschilde tenen werkt. Zo wordt de term in 1573 en in 1667 gebruikt in de handvesten van Enkhuizen.¹¹ Een eeuw nadien zijn beide termen in Haarlem in deze betekenis nog steeds in gebruik.¹² Later, in 1860, zoekt P. Engelsman, mandenmaker te Alkmaar, een mandenmakersknecht-witwerker.¹³ Tot in de vroeg 20ste eeuw is de term zo gebruikt. Zo plaatst mijn overgrootvader H. van Driel, Manden- en Rietenstoelen-fabrikant te Middelburg, nog in 1913 een personeelsadvertentie voor een witwerker.¹⁴

In de vroege 20ste eeuw verstaat men onder witwerk nog verschillende andere zaken.¹⁵ Het heeft dan onder meer betrekking op stucwerk,¹⁶ linnengoed¹⁷ of kant.¹⁸ De vermelding van een witwerker of van witwerk heeft in de loop van de tijd dus op diverse ambachtslieden en zaken betrekking. Alleen als er in de betreffende bron voldoende aanwijzingen staan kan men met enige zekerheid opmaken of het een witwerker is in de zin van dit onderzoek.

⁹ J.H. Scheffer en F.D.O. Obreen, *Rotterdamsche historiebladen*, deel 2. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1876, p. 590; GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 32 acten 54-73; GAR: Gifteboek Reg. No.14.f.181, 28 november 1608 (overdracht van een huis); GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 32, acten 156/234 (ruzie over een schapenvacht); GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 47, acten 120/176 (ruzie over wol); GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 50, acten 37/58.

¹⁰ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 29, acten 120-406.

¹¹ *Handtvesten, Privilegien, Willekeuren ende Ordonnantien der stadt Enchuysen*. Enkhuizen, 1667, 295; *Handvest van Enkhuizen, Korvemakers Gilde-brief 29 december 1573*, artikel IV.

¹² *Keuren en Ordonnantien der stad Haerlem, etc.*, deel 1. Haarlem: Izaäk en Johannes Enschedé, 1755, p. 204: Keure voor het mandenmakers-gild, 9 september 1750, art. 3.

¹³ *Opregte Haarlemse Courant*: 6-9-1860 dag editie.

¹⁴ *Het Centrum*: 24-9-1913.

¹⁵ *Het Centrum*: 25-8-1913; 24-9-1913; 1-6-1921; *Nieuwe Rotterdamse Courant*: 16-1-1916, 25-2-1916 en 19-3-1916.

¹⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant*: 9-4-1910 avondeditie; 15-3-1916 ochtendeditie; 24-3-1916 ochtendeditie; 11-4-1916 avondeditie; 21-3-1917 ochtendeditie; 6-5-1920 ochtendeditie; 9-3-1921 avondeditie; 19-3-1922 ochtendeditie.

¹⁷ *Het Centrum*: 27-10-1909.

¹⁸ *Nieuwe Rotterdamse Courant*: 1-7-1913; 6-1-1923 ochtend editie; 2-10-1923 avond editie.

2.2 Verspreiding, aantallen en familierelaties

Verspreiding

In een groot aantal plaatsen in Noordwest-Nederland zijn witwerkers actief. Vooral in Noord- en Zuid-Holland volgen de vroegste vermeldingen zich kort na elkaar op. Het begint in Amsterdam (1614)¹, gevolgd door Dordrecht (1622), Rotterdam (1629)², Haarlem (1640), Utrecht (1649), Delft (1654) en Leiden (1659). Het zijn dus de grotere steden uit die tijd waar de witwerkers zich het eerst manifesteren. Alhoewel niet nader onderzocht valt te verwachten dat ook plaatsen als Den Haag en Gouda daaronder te rekenen zijn.

Pas in de 18de eeuw lijkt het beroep witwerker zich uit te breiden naar kleinere plaatsen over een groter verspreidingsgebied in Nederland, te weten Middelburg (1709), Zaandam (1723), Hoorn (1742) en Alkmaar (1751). In de tweede helft van de 18de eeuw spreidt de olievlek zich verder uit en vinden we witwerkers in Vlissingen (1755), Leeuwarden (1790), Kampen (1796) en Joure (1799). Gedurende die tijd blijven er witwerkers in alle bovengenoemde plaatsen werkzaam.

Aantallen en familierelaties

Er is een aantal plaatsen waar voldoende archiefmateriaal bewaard is gebleven, dan wel waar het dermate systematisch ontsloten is, dat er enigszins betrouwbare uitspraken te doen zijn over de aantallen witwerkers. Deze plaatsen zijn in oplopende volgorde van grootte Alkmaar, Dordrecht, Rotterdam en Amsterdam.

Voor wat betreft Alkmaar zijn er uit de tweede helft van de 18de eeuw twee kasboeken van het Sint Josephs- of timmermans-gilde overgeleverd.³ Daarin worden tussen 1753-1795 negen mensen als witwerkers-baas ingeschreven. Hieronder zit Gerrit Sniijders die in 1770 lid wordt als witwerker en kleinhoutwerkers-baas. Hij is de zoon van meester-timmerman en schrijnwerker Justus Sniijders. In 1769, al een jaar eerder dus, zijn zij samen notarieel een compagnonschap aangegaan, in de stukken een timmer-, wit- en schrijnwerkers affaire geheten.⁴ In de laatste jaren, tussen 1795 en 1808, wordt er in de kasboeken minder tot geen onderscheid meer gemaakt tussen de verschillende specialismen en spreekt men in Alkmaar kortweg van timmermans-nering in het algemeen.

In Dordrecht heeft men steekproefsgewijs een begin gemaakt met de ontsluiting van het archief waarbij er tussen 1691-1743 in totaal 44 witwerkers in vooral verkoopakten van huizen zijn gevonden. Ook daar zien we de al eerder aangestipte familierelaties. In de Franse tijd stuiten we op witwerker Alexander

¹ H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam. Door last van de Edele Groot-Achtbaare Heeren Burgemeesteren en Regeerders van deselve Stad tot den eersten Ferbuari 1747 vervolgt, met verscheidene Stukken vermeerderd, mitsgaders in eene andere Schikking gebragt; en met de nodige Registers voorzien*, deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1284-1285; 17 maart 1614.

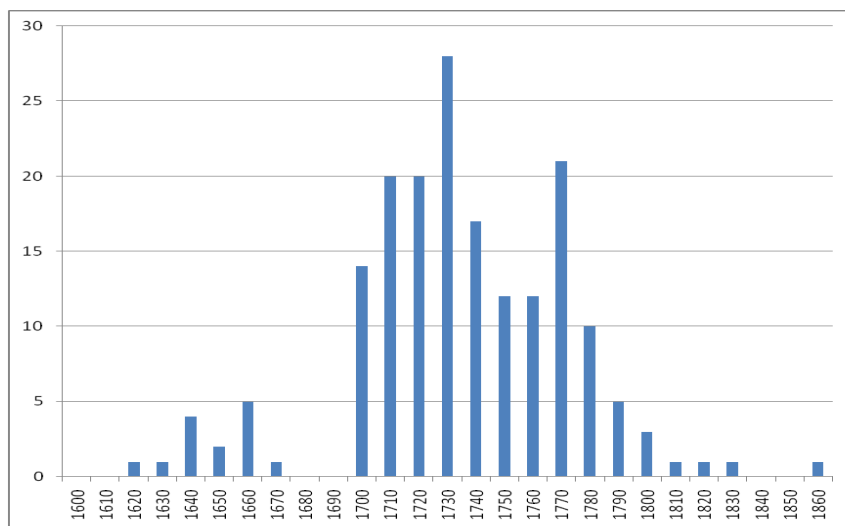
² GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 189, acten 158/259: Robert Bort, tevens stoofmaker.

³ RAA: Archief van de Gilden 55, kasboek 1752-1792; Archief van de Gilden 56, kasboek 1792-1808.

⁴ RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris Andries Bootsman.

Stempels (geb. 19-11-1756). Zijn oudere broer Jan Stempels, houtdraaier van beroep en zijn vader Pieter Stempels, houtkoper, voeren vanaf 28 februari 1800 samen een draaierswinkel met daarin beschilderde meubels, huishoudelijke voorwerpen en speelgoed.⁵

Rotterdam

Het aantal van 414 vermeldingen van in totaal 124 individuele witwerkers in Rotterdam per decennium over de periode 1620-1860.

In Rotterdam heeft men het notarieel archief ontsloten op beroepen. Daardoor is het doenlijk alle daarin voorkomende witwerkers na te pluizen. Daarnaast is er een aantal stukken bewaard gebleven waarin gildeleden staan vermeld, zoals bijvoorbeeld overmannen, proefmeesters en zij die de meesterproef afleggen.⁶ In deze bronnen zijn over een periode van 1620-1860 in totaal 414 vermeldingen van witwerkers gevonden. In werkelijkheid gaat het om 124 individuele witwerkers, witwerkers-knechten en meester-witwerkers. Daaruit is op te maken dat het beroep witwerker in Rotterdam pas na 1700 echt een vlucht neemt en na 1750 eigenlijk al weer een neergaande lijn laat zien, met uitzondering van de periode 1770-1780. Deze trend zet zich door in de 19de eeuw. We zullen nog zien dat die enkele overgebleven bedrijven tegen het einde van de 19de eeuw wel een schaalvergroting ondergaan.

Net als we hierna voor wat betreft Amsterdam aantonen, is er ook in Rotterdam een aantal witwerkers-families werkzaam. Zo zijn vader Maarten de Haas (werkzame periode 1704-1755) en zoon Nicolaas de Haas (werkzame periode 1735-

⁵ GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1368, fol. 25, no. 13.

⁶ GAR: BNR 17/239, gildestukken: 17-33-235.

1783) beide witwerkers en bekleden zij allebei lange tijd de positie van proefmeester.⁷ De witwerkers Lodewijk Schoon (werkzame periode 1741-1776) en Cornelis Thim (werkzame periode 1771-1782) zijn zwagers van elkaar.⁸

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat witwerkers uit het gilde stappen en in Rotterdam zelf een ander ambacht gaan uitoefenen. De enkeling die uit eigen beweging wel uit het gilde treedt doet dat eerder uit gezondheidsproblemen, zoals Gijsbert Onderberg die kort daarna in 1782 overlijdt.⁹ Enkelen schrijven zich uit omdat ze naar een andere stad vertrekken: Filippus Scheeneman vertrekt in 1719 naar Dordrecht,¹⁰ Kornelis Thim gaat naar Utrecht (1782)¹¹ en Jan de Nz. Haas vertrekt na 18 jaar witwerker te zijn geweest naar Deventer (1794).¹²

Amsterdam

Om een indruk te krijgen van de hoeveelheid witwerkers in Amsterdam is de beroepenindex op de poorterboeken (1531-1811) nagelopen. Alleen poorters kunnen lid worden van een gilde. Alle poorters worden ingeschreven in poorterboeken. Ten eerste zijn dat de ingeboren poorters, dus kinderen van poorters. Ten tweede heeft het betrekking op mensen van buiten die met iemand in de stad trouwen dan wel die het poorterschap kopen.

Rond het midden van de 17de eeuw bedragen de kosten van het poorterschap vijftig gulden. Aangezien dat bedrag voor sommigen te hoog is, mag men vanaf 1668 ook een ambacht uitoefenen zonder poorter te zijn. Men moet daarvoor een eed afleggen en 28 stuivers betalen. Hiermee verkrijgt men een ingezetencedel of klein poortercedel. Na 1668 kunnen er in Amsterdam daarom meer witwerkers actief zijn dan er in de poorterboeken staan vermeld. Zo komen wel de meeste maar niet alle namen van in bijvoorbeeld notariële stukken of krantenadvertenties genoemde Amsterdamse witwerkers voor in deze poorterboeken. Het werkelijk aantal ligt waarschijnlijk 5-10% hoger.

⁷ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1751-60: zoon van Maarten de Haas.

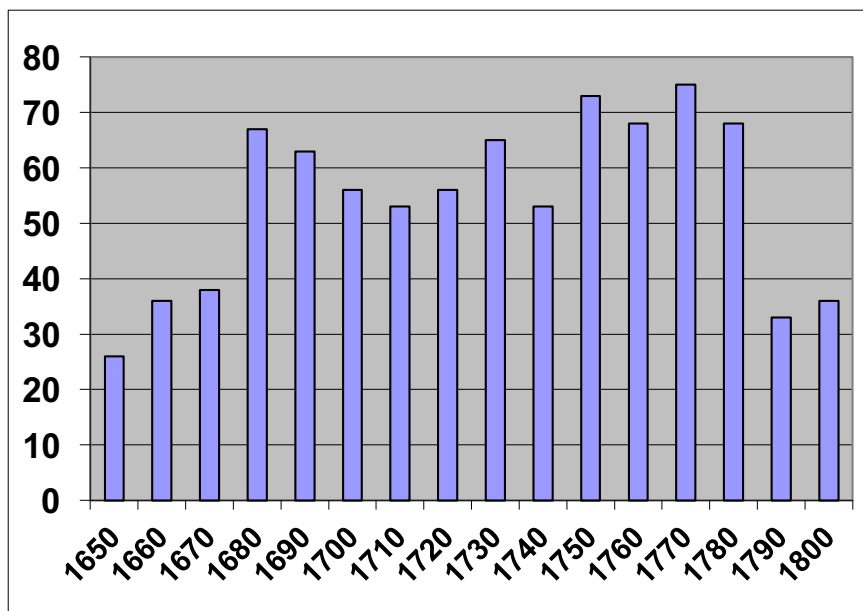
⁸ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109/ 57- Inboedel 44-106: witwerkerswinkel overgenomen door zwager witwerker Kornelis Thim.

⁹ GAR: BNR 17/239: overleden in juni 1782.

¹⁰ GAR: BNR 17/239: 'naar Dort vertrokken'.

¹¹ GAR: BNR 17/239: naar Utrecht vertrokken in oktober 1782.

¹² GAR: BNR 17/239: uitgescheiden en naar Deventer gegaan in april 1794.

Het aantal van 759 vermeldingen van in totaal 476 individuele witwerkers in Amsterdam per decennium, lopend van 1655-1811. Bron: beroepenindex op de poorterboeken van Amsterdam (1531-1811).

Over de periode maart 1655 - maart 1811 zijn er in totaal 759 vermeldingen gevonden van mensen die met het beroep witwerker staan ingeschreven. Het werkelijk aantal witwerkers ligt anders. Ten eerste staat een deel van de mensen meerdere keren vermeld. Ten tweede dragen diverse mensen dezelfde naam maar kunnen zij, gezien de periode of de plaats van herkomst niet een en dezelfde persoon zijn. Als deze variabelen eruit gezuiverd zijn komt het werkelijke aantal individuele witwerkers op 476. Deze zijn in de beroepenindex onder de categorie meubilair geschaard. Voor een klein deel kan dat foutief zijn: een witwerker kan in deze periode evengoed een metaalbewerker of een zeemleerbereider zijn. Van de zeven witwerkers wier vader of zoon smid dan wel zilversmid is kan dus een deel in theorie zelf ook metaalbewerker zijn geweest. Het betreft hier echter een te verwaarlozen klein deel.

Van die 476 witwerkers is bij 377 personen (80%) de herkomst genoteerd. In totaal 301 (80%) witwerkers komt gewoon uit Amsterdam. Een veel kleiner aantal, 48 in totaal, komt uit andere plaatsen verspreid over heel Nederland. Uit Duitsland komen 24 mensen (6,5%) en dan met name uit Noord-Duitsland. Hierbij zijn Jeveren, Emden, Esens, Norden, Ditmar en Stade de meest voorkomende plaatsen van herkomst. Deze Duitse immigranten komen het meeste in de periode tussen 1655-1680 binnen. Op een enkele uitzondering na lijken zij zich zelfstandig te vestigen en niet in te trouwen in een reeds bestaand witwerkers-bedrijf. Slechts vier mensen komen uit België (Brussel, Deurne en Doornik). Ondanks de enorme instroom van

immigranten in Amsterdam, lijkt het beroep van witwerker vooral een Nederlandse en in dit geval Amsterdamse aangelegenheid te zijn geweest. Dat het Nederlandse beschilderde meubilair sterk zou zijn geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden is op basis van immigranten dus niet waarschijnlijk.

De beroepen van vaders en schoonvaders

Veel van de 476 Amsterdamse witwerkers hebben een of meer familieleden als witwerker. Bij 96 (20%) van hen oefent de vader hetzelfde beroep uit. De kans is groot dat deze zonen het vak in het bedrijf van hun vader leren en dat een deel hun vader vervolgens opvolgt. Van 17 mensen die zich inschrijven als witwerker is aangetekend dat hun schoonvader witwerker is. Waarschijnlijk gaat een deel van deze schoonzonen in hun schoonvaders bedrijf aan de slag. Daarenboven zijn er mensen waarbij het witwerk een familiebedrijf lijkt te zijn geweest. Zo gaan de zonen zowel als de schoonzonen van bijvoorbeeld Christiaan Bleeker (werkzaam tussen 1697-1715) en Jan Christoffel van Essen (werkzaam tussen 1713-1743) in het witwerkers-vak. Slechts negen mannen trouwen met de weduwe van een witwerker en schrijven zich vervolgens in als witwerker. Het introuwen, dan wel via de dochter, dan wel via de weduwe, speelt dus geen grote rol. Getuige de gildereglementen in Alkmaar¹³ en Rotterdam¹⁴ is het vaker de weduwe zelf die de zaak voortzet, eventueel met een knecht of zoon.

¹³ *Reglement voor het Josephs of timmermans Collegie binnen Alkmaar*. Alkmaar: Jacob Maagh, 27 mei 1751.

¹⁴ *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken*. Rotterdam: Pieter van Waasberge, 1717, art. 4.

Onder de vaders en schoonvaders van witwerkers, die zelf geen witwerker zijn, is een groot deel toch houtbewerker of schilder, te weten:

Zaagmolenaar (3)

Houtkoper (2)

Huistimmerman (7)

Timmerman (8)

Scheepstimmerman (6)

Schrijnwerker (2)

Kastenmaker (2)

Kistenmaker (6)

Stoelenmaker (2)

Spaanse stoelenmaker (1)

Stovenmaker (1)

Kuiper (7)

Wieldraaier (1)

Blokmaker (1)

Lakmaker of lakwerker (3)

Schilder (3) onder wie Jan Schuurhof (1775) en Jacob Blok (1786)

Daarnaast oefenen de zonen van witwerkers, die hun vader niet opvolgen, veelal ook een hout- of schilders gerelateerde beroep uit, te weten:

Houtkoper c.q. houtwinkelier (2)

Huistimmerman (7)

Timmerman (13)

Scheepstimmerman (9)

Schrijnwerker (1)

Kastenmaker (2)

Kistenmaker (6)

Kuiper (4)

Schuiermaker (2)

Wagenmaker (3)

Blokmaker (1)

Schilder (17) onder wie Johannes Spruit (1792), Jacobus Janson (1786) en Joannes de Vries (1772)

Kunstschilder (1) te weten Johannes van Drecht (1758)

Tussen witwerkers en schrijnwerkers lijken weinig familierelaties te bestaan. Meer is dat het geval met kistenmakers in de periode 1676-1780. De term kistenmaker is weliswaar de oude term voor schrijnwerker. In de 16de eeuw bestaat de kistenmakers-proef uit een tresoor en een klaptafel.¹⁵ In de 18de eeuw noemen kistenmakers zich echter meer en meer schrijnwerker. Desondanks blijft een groep

¹⁵ H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam*, deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1285: 14 april 1564.

zich gedurende de gehele 18de eeuw kistenmaker noemen. Mogelijk maken deze latere kistenmakers eenvoudiger meubels die meer lijken op wat de witwerkers maken waardoor de overstap makkelijker is. Onder kisten verstaat men in deze tijd bovendien ook pakkisten die evenzeer van naaldhout en eenvoudig van constructie zijn.

Gedurende de periode 1650-1800 bestaat er een grote uitwisseling met timmerlieden: van 50 witwerkers is dan wel de vader, dan wel de zoon een huis- of scheepstimmerman. Dit sluit aan bij de constructie van de meubels waarin veel met spijkers en weinig met houtverbindingen is gewerkt.

Een tweede relatie is te vinden met de schilders: veel zonen van witwerkers worden schilders en dan vooral in het vierde kwart van de 18de eeuw als het aantal witwerkers sterk terugloopt. De kans is groot dat deze zonen de basis voor het schildersvak in het atelier van hun vader opdoen. Onder hen bevindt zich Johannes van Drecht (1737-1807). Ook hij is de zoon van een witwerker en onder meer bekend als decoratieschilder van interieurs, behangselschilder en grisaille-schilder in de classicistische stijl.¹⁶ Een dergelijke beschrijving is te zien op het voeteneinde van het hemelbed in Kasteel Heeswijk.¹⁷ Overigens kunnen schilders van het Sint Lucas gilde in Amsterdam tevens de witwerkers-meesterproef afleggen zodat zij in hun eigen atelier zowel meubels mogen maken als beschilderen.

De andere beroepen die de vaders dan wel zoons van witwerkers uitoefenen hebben eveneens vrijwel allemaal betrekking op een ambacht. Daaronder vormen schoenmakers de grootste groep. Slechts een enkele schoonvader is notaris of schoolmeester. En slechts een enkele zoon gaat in de handel of wordt winkelier. Geen van hen wordt geestelijke of notabele zoals een notaris. Dit overziend lijkt de Amsterdamse witwerker qua scholing-, werk- en huwelijkskansen tussen 1650-1800 dus gebonden te zijn aan de maatschappelijke laag van ambachtslieden en daarbinnen vooral de houtbewerkers en schilders.

De beroepen van moeders en dochters

Witwerker is geen vrouwenberoep, althans afgaande op de poorterboeken. Onder de 759 vermeldingen is er maar één vrouw, Geertruy Hessels, die te boek wordt gesteld als witwerker en dan pas nadat haar man Rens Hendrik Winsing, zelf witwerker, komt te overlijden (1789).¹⁸ Verder maakt men slechts één keer melding van het beroep van een vrouw van een witwerker: een linnennaaiester. Het beroep van de moeders is nimmer vermeld. Dochters van witwerkers zijn in aflopende volgorde van frequentie linnennaaiers dan wel naaiers, pottenverkopers, dienstmaagden, konijnenhaarsnijders, winkeliers, wolnaaiers en katoenafzetters. Geen van hen volgt vader op.

¹⁶ D. Carasso, 'Idem ardor agit. De schilder Joannes van Drecht en zijn leerling Willem Bilderdijk', in: E.K. Grootes en J. den Haan [red.], *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam*. Roden: Nehalennia, 1989, p. 208-220.

¹⁷ Collectie Stichting Kasteel Heeswijk, Inv.nr.: KH 2078.

¹⁸ SAA: Poortersboek 29, p. 189.

De poorterboeken geven echter geen volledig beeld. De vrouwen van witwerkers spelen wel degelijk een belangrijke rol in het ambacht. Vanaf 1667 is geordonneerd dat zij waarneemsters zijn in het witwerkers-pand op de Nieuwendijk bij de Gravenstraat.¹⁹ In die functie zijn zij verantwoordelijk voor de verkoop van de meubels en de administratie daarvan, de toewijzing van bestellingen, de huurafdracht, evenals het openen, afsluiten en schoonhouden van het pand. Ze bestieren als het ware de gemeenschappelijk winkel en spelen daarom een cruciale rol bij de inkomsten.

¹⁹ Noordkerk, op.cit., p. 1296-1297: 21 juli 1667.

2.3 Het gilde

2.3.1 De geboorte van het ambacht.

2.3.2 Knechten, meesters en overmannen.

2.3.3 De bosse.

2.3.4 Proefmeesters, meesterproeven en modellen.

2.3.5 Vurenhout, constructies en lijm.

2.3.6 De markt en het witwerkers-pand te Amsterdam.

2.3.7 Relaties met timmerlieden, houtdraaiers, schrijnwerkers en schilders.

2.3 Het gilde.

Witwerkers maken, in welke stad ook, deel uit van gilden waarin meerdere ambachten verenigd zijn. Zaken als werktijden, functies en financiële verplichtingen gelden daarom voor al de leden binnen dat gilde en zijn niet uniek voor witwerkers in het bijzonder. Daarom is niet elke verordening tot in detail uitgesponnen maar geven we een aantal representatieve voorbeelden. Alle voor witwerkers specifieke zaken zoals de meesterproef krijgen wel volledige aandacht.

2.3.1 De geboorte van het ambacht.

Voor zover bekend worden witwerkers in Amsterdam voor het eerst op 17 maart 1614 als een aparte groep betiteld. Dit gebeurt wanneer men ze onder het huistimmermans-gilde schaaft, samen met de 'lademaeckers, spiegelcasmakers, koffermaeckers, Spaensche-stoelmaeckers, spietsmakers, off staef maeckers, getoumakers, schaeffmaeckers en de ellemaeckers'.¹ Mogelijk is dit het gevolg van de twaalfjarige vrede (1609-1621) waardoor er een instroom van goedkopere producten uit Vlaanderen en Brabant op gang komt en meerdere gilden, zoals het Sint Lukas gilde, haar reglementen aanscherpt.²

Uit de Haarlemse keur van 1678 blijkt dat witwerkers daar onder het Sint Joseph gilde vallen, samen met de timmerlieden, schrijnwerkers, ebbenhoutwerkers, molenmakers en getouwmakers.³ In de latere keur van 1711 betreft het de 'Timmerluijden, Schrijnwerkers, Witwerkers, Molenmakers, Getouwe makers, Houtkramers, Houtkopers, Spaense stoelemakers, Lijstemakers ende Stovemakers'.⁴

¹ H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam:etc.*, deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1284-1285 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930); C. Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam, zijnde een naukeurige verhandelinge van desselfs eerste oorspronk uyt Huyse der Heeren van Amstel, etc.*, deel 2. 2^e druk. Amsterdam: A. van Damme etc., 1726, p. 742; J.G. Dillen, *Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam*, deel 2. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1929, nr. 149, p. 80.

² M. Prak, 'Painters, Guilds, and the Art Market during the Dutch Golden Age', in: S.R. Epstein and M. Prak (ed.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 152.

³ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, folio 268, art. 6.

⁴ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315: *Renovatie Ampliatie en Alteratie van de keure en Ordonnantie van het St. Josephs Gilde Binnen de Stadt Haerlem*. Haarlem: Wilhelmus van Kessel, 1711, art. 1.

Na 1750 komen daar de lint- en twijnmolenmakers bij.⁵ Op 14 augustus 1751 wordt in Alkmaar vastgelegd dat de witwerkers er ressorteren onder het Sint Joseph- of timmer-gilde waaronder tevens de huistimmerlieden, schrijnwerkers, gotenmakers, matenmakers⁶ en stovenmakers vallen.⁷

Witwerk, in de vorm van beschilderde houtwaren, wordt in alle bestudeerde steden al eerder gemaakt dan er witwerkers zijn. In Amsterdam zijn het vanaf circa 1550 de kistenmakers die allerlei klein houtwerk voor uitdraagsters maken.⁸ In Alkmaar heten ze kleinhoutwerkersbazen, in Dordrecht noemt men stovenmakers en lantaarnmakers en in Rotterdam houtkramers. In deze laatste stad is de geboorte van het witwerken als apart ambacht goed gedocumenteerd. Tot 1658 mag daar iedere burger witwerk maken. Echter, de houtkramers van het Groot Houtkramers of Sint Maria gilde zijn daarin het meest gespecialiseerd. Zij gebruiken daarbij veelal wit hout te weten vuren- en populierenhout en maken daarmee onder meer kakstoelen, kastjes en andere losse werken. Gedurende de eerste helft van de 17de eeuw groeit hun productie gestaag, zowel voor de uitvoer als voor de stad zelf. Zij worden in deze periode steeds vaker witwerkers genoemd.⁹

Vanaf 1636 mogen de Rotterdamse timmerlieden en schrijnwerkers, behorende tot het Sint Joseph gilde, deze producten ook maken. In diverse juridische processen proberen de witwerkers het monopolie over het witwerk te krijgen. Na 1658 krijgen ze een officiële status en komen ze onder het Sint Joseph gilde, samen met de timmerlieden, schrijnwerkers, blokmakers, stoelendraaiers en ebbenhoutwerkers. Vanaf nu mogen deze witwerkers het volgende maken: 'Regtbanken, Tafels met gedraaide Stylen, verdikt en onverdikt, Schotelrakken, Kruiswerken, Onder-Luurkasjes met verdikte Stylen, Voeten van Claversimbels, met verdikte Stylen, Slaapbanken, opstaande Bak-Tafels, drie-beende hangende Tafels, Kanne-Borden, Kakstoelen, Wiegen, halve Kasjes op Stylen'.¹⁰ Het overige witwerk, veelal kleiner goed zoals schuurbakken, hondenhokken en stoven, blijft voorlopig nog bij de houtkramers. Die hoeven nog steeds geen meesterproef af te leggen maar moeten vanaf nu wel jaargeld betalen, aan de begrafenis van hun gildebroeders bijdragen en hun knechten een vast salaris uitkeren.

Tussen 1658 en 1705 proberen de nu officieel geïnstalleerde witwerkers nog een aantal maal om ook het monopolie over de kleine houtwaren te verkrijgen maar dat is ze nooit gelukt.¹¹ Om stoven te kunnen maken moet daarom bijvoorbeeld

⁵ GAH: Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K: *Ordonnatie van het Jozeph- of Timmermansgilde binnen de stad Haarlem*. Haarlem: Izaak en Joh. Enschedé, Ordinaris Stads-Drukkers, 1750, art. 1.

⁶ Onder maten verstaat men hier inhoudsmaten met gebogen spaanhouten wanden zoals schepels.

⁷ *Reglement voor het Josephs of timmermans Collegie binnen Alkmaar*. Alkmaar: Jacob Maagh, 27 mei 1751; *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, etc.*, deel 4, stuk 2. Amsterdam: Erve van F. Houttuyn, 1769, p. 789-792.

⁸ Noordkerk, op.cit., p. 1287.

⁹ P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam*, etc. Rotterdam: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, Zuid-Blaak, 1774, p. 7-13.

¹⁰ P. Couvret, op.cit., letter E.

¹¹ Zie ook: *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken*. Rotterdam: Pieter van Waasberge, 1717; H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, deel 3. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1974, p. 850; J.H. Scheffer, en F.D.O. Obreen,

witwerker Wouter de Mooij (werkzame periode 1706-1741) tevens lid worden van het Maria gilde.¹²

In Amsterdam hebben de witwerkers meer geluk. Het langsepende conflict over kistenmakers die kleine houtwaren voor de houtkramers maken wordt in 1701 beslecht. Het maken en verkopen van stoven, schoolborden, kaarsladen, slijpborden, theebladen en ander klein schrijnwerk, waar voorheen uitdraagsters mee leurdren, en tafels, kasten, schenktafels en theetafels, dat wat de witwerkers reeds toekomt, mag voortaan alleen gebeuren door hen die de witwerkers-proef afleggen.¹³ In tegenstelling tot Rotterdam krijgen de Amsterdamse witwerkers hierdoor dus ook het monopolie over de kleine houtwaren.

In Haarlem zien we naast een relatie met de kramers van oudsher ook een nauwe band met schilders, verenigd in het Sint Lucas gilde. In de 16de en vroeg 17de-eeuwse keuren van het Sint Lucas gilde wordt niet gerept van witwerkers. In een lijst lopend van 1567 tot en met 1640 spreekt men van 'den Gildenbroeders en Zusters die Stoeldrayers off verwers en geschilderde houtkramers - meede gildebroederen - van het St. Lucas gildt'.¹⁴ Hier wordt mijns inziens met 'geschilderde houtkramers' datgene aangeduid waarvoor men later de termen witwerkers en houtkramers gebruikt. In een overzicht van alle ingeschrevenen, gegroepeerd naar beroep, van 1721 tot 1795, staan de witwerkers onder artikel 'H' opgesomd, samen met de houtkramers en -kraamsters.¹⁵ Een keur uit 1748 richt zich tegen de concurrenten, te weten 'Vreemdelingen en Joden' die met hout- en borstelwaren en matten langs de huizen gaan.¹⁶ Pas in de keur van 1750 worden de witwerkers net als de grofschilders, als zelfstandige beroepsgroep door het Sint Lucas gilde opgesomd.¹⁷ Zij mogen pas schilderen als ze lid zijn van dat gilde.

In Dordrecht zijn er rond 1600 aan het witwerk gelieerde ambachtslieden actief. In een oproep aan de burgemeester¹⁸ proberen de lantaarnmakers in het gilde van de Vijf Neeringen het recht te behouden om 'rattevalen, zoutvaten, caersvaten, teljoerhuyskens¹⁹, lepelhuyskens, stooven en spinrockens' te maken. Juist dit hebben leden van het schrijnwerkers-gilde eerder met fysiek geweld proberen te voorkomen omdat zij daarover het alleenrecht beweren te hebben. Pas in 1663 erkent men in Dordrecht het witwerken als apart ambacht en schaaft men witwerkers samen met de draaiers onder het schrijnwerkers-gilde.²⁰ De dekens maken zich

Rotterdamsche Historiebladen, 2e afd. Geschiedkundige stukken, deel 2. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1876, p. 402-403 en 405.

¹² GAR: Register van hoofdlieden 1712-1743.

¹³ Noordkerk, op.cit., p. 1300, art. 79, 9-2-1701.

¹⁴ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 221.

¹⁵ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 215.

¹⁶ *Keuren en Ordonnantien der stad Haarlem op auctorisatie en met goed keuringe van de edele groot achtbare heeren Burgemeesteren en Regeerders der zelve stad. Bijeen verzameld, in order gebraght, en uytgegeven tot het jaar 1755, deel 1.* Haarlem: Izaäk en Johannes Enschedé, Stads-Drukkers en Jan Bosch, boekverkoper, 1755, p. 104. (GAH: Toegangsnr.: 41, Inv.nr.: 2683U).

¹⁷ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 209, keur 1751; *Keuren en Ordonnantien der stad Haarlem*, op.cit., p. 200.

¹⁸ GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 928.

¹⁹ Teljoerhuysken zijn bordenrekken.

²⁰ GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 650.

vervolgens boos over het feit dat ‘Daer ter contrarie eenige van dien voornamelijk de stoofmaeckers, en de witwerckers meest alle de stoven, schoolborden, spilwerckkussens, kinderstoelen, ende andere verscheydene dingen meer (die sij zich vertieren) gean coopen in andere Stede ende plaetsen’. Witwerkers en stovenmakers noemt men hier in één adem. Dat is voor deze periode gebruikelijk. Zo wordt de Dortse Johannes van de Lee in 1699 stoofmaker genoemd²¹ terwijl hij in andere bronnen als witwerker staat gekwalificeerd.²² In 1667 richten de dekens van het schrijnwerkers-gilde zich tot de burgemeester met de klacht dat vooral de witwerkers en draaiers de witwerkers-waren, zoals stoven, bakken en ‘schotgecolven’ van buiten de stad aankopen en uitventen. Dit terwijl ze alleen zelfgemaakte goederen in hun winkels en op de markt mogen aanbieden.²³

In 1744, circa 75 jaar later, wordt zowel in de stukken van het schrijnwerkers-gilde als in de stukken van het koopmans-gilde nog eens bekrachtigd dat alleen schrijnwerkers, draaiers en witwerkers het recht hebben om binnen de stad Dordrecht stoven, kaarsladen, zoutvaten en andere houtwaren te verkopen en niet door leden van het Koopmans- of Kramers-gilde.²⁴ Als deze laatsten dit willen moeten ze dit recht eerst kopen van het schrijnwerkers-gilde. Zo komt het dus voor dat kramers zich het recht van witwerken verschaffen alleen om daarmee producten binnen de stad Dordrecht te mogen verhandelen.

Samenvattend lijkt het ambacht van witwerker in Dordrecht in de tweede helft van de 17de eeuw gestalte te krijgen in nauwe relatie tot de lantaarnmakers, stovenmakers en kramers. Uiteindelijk bepaalt men dat alleen zij die het recht op het witwerken van het schrijnwerkers-gilde kopen, witwerk mogen maken en verhandelen.

2.3.2 Knechten, meesters en overmannen.

Knechten

Tussen 1620-1860 vermeldt men in Rotterdam onder de in totaal 124 witwerkers slechts 22 knechten terwijl er sprake is van 35 meesters. De overige worden aangeduid met ‘witwerker’. In werkelijkheid zullen er veel meer knechten zijn, maar deze komen nauwelijks in archivalia voor. Negentien van de 22 Rotterdamse knechten lijkt nooit meester te worden. Kennelijk blijven zij hun hele leven knecht. Zij die zich wel tot meester weten op te werken zijn bovendien lang knecht geweest. Zo is Arij Breedveld in 1761 knecht en pas negen jaar later, in 1770, legt hij zijn meesterproef af.²⁵ Mathijs van der Velde is knecht in 1731. Pas zestien jaar later, in 1747, doet hij zijn meesterproef.²⁶ Getuige de vele verboden inzake het

²¹ GAD: Toegangsnr.: 9, Inv.nr.: 801, folio 6, acte 1.

²² GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 157, folio 135; Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 159, folio 49.

²³ GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 644.

²⁴ GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 649 en 688: *Keur- en ordonnantieboek van het Comans-Gilde binnen Dordrecht*. Dordrecht: Pieter Braam, 1785.

²⁵ GAR: Beroepenindex op het notarieel archief 1761-70; Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.

²⁶ GAR: Beroepenindex op het notarieel archief 1731-40; Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239: meesterproef op 17-3-1747.

beunhazen is dit onder knechten wijdverbreid. Buiten de ateliers van hun meesters zijn velen van hen voor zichzelf aan het werk.

Waarschijnlijk onder druk van de Franse bezetter heeft het Amsterdamse Sint Joseph gilde tussen 1795-1811 al haar meesters en knechten geïnterviewd.²⁷ Van de in deze periode gemiddeld tegelijkertijd actieve 35 witwerkers staan er achttien als baas opgevoerd. Tezamen hebben deze bazen 56 knechten in dienst, gemiddeld drie per bedrijf. Voor het eerst krijgen we hiermee een waarschijnlijk compleet overzicht van de officieel in de branche werkzame knechten: 95% daarvan komt in geen enkele andere bron voor. Slechts twee van hen lijken in deze periode de status van meester te bereiken. Daarvoor zijn zij eerst lange tijd knecht geweest. Zo is Gerrit Lusink in 1796 als knecht in dienst bij meester-witwerker Pieter Ros.²⁸ Pas elf jaar later doet Gerrit zijn meesterproef.²⁹ Frans Reuse staat al sinds 1784 te boek als witwerker.³⁰ Pas twintig jaar later, in 1804, legt hij de meesterproef af.³¹ Het aantal knechten per meester is in Hoorn van oudsher beperkt.³² In 1653 wordt daar de mogelijkheid geboden om niet drie maar voortaan maximaal zes knechts in dienst te hebben.

Knechten staan onder meer aan een schaaftbank te werken, waarvan er in vrijwel alle inboedels meerdere staan opgesomd. In het midden 18de-eeuwse Alkmaar is het kalenderjaar qua werktijden in drieën opgedeeld, gerelateerd aan de duur van het daglicht.³³ De lange dagen belopen van de eerste maandag na 12 maart tot de eerste zaterdag na 23 september. Men werkt van kwart over vijf 's ochtends tot halfzeven 's avonds met tussendoor drie schaften van in totaal twee uur. De 'middeldage' beginnen op de eerste maandag na 12 februari en duren van 's ochtends kwart over zes tot zes uur 's avonds. De schafttijden zijn dezelfde als op de lange dagen. De korte dagen beginnen op de maandag na 30 oktober. Men werkt gedurende deze donkere dagen van kwart over zeven tot vijf uur, met om twaalf uur een schaft van een uur. De verdiensten zijn gerelateerd aan de werkduur: 's zomers kan men op 24 stuivers rekenen, 's winters op slechts achttien stuivers. Wat betreft de bedrijfslunch hoeft de baas alleen voor bier te zorgen maar wel van minstens drie gulden per ton.³⁴

Een Alkmaarse knecht is vanaf zijn 18de jaar gehouden een jaargeld van 30 stuivers aan de bosse af te dragen.³⁵ In Rotterdam hoeft een knecht pas bij te dragen aan de bosse nadat hij twee jaar bij een meester in dienst is.³⁶ Wil hij de meesterproef doen, dan dient hij minstens twee jaar knecht te zijn geweest bij een

²⁷ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1492.

²⁸ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1492, datum: 13-4-1796.

²⁹ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1487, datum: 17-3-1807.

³⁰ SAA: Poortboek 28, p. 283, datum: 5-2-1784.

³¹ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1487, datum: 5-4-1804

³² WFA: Toegangsnr.: 0507, Inv.nr.: 2B, 14: Vergunning voor iedere meester om in plaats van drie knechts en een jongen te mogen in dienst hebben zes knechts en een jongen, 17 maart 1653.

³³ *Reglement voor het Josephts gilde, 1751*, op.cit., art. 12.

³⁴ Op.cit., art.12.

³⁵ Op.cit., art.10.

³⁶ *Ampliatie op de ordonnatie van het groot timmerluyden en witwerkers gildens*. Rotterdam: Gerrit en Pieter van Waesberge, 1764, art. 2.

witwerker in diezelfde stad. In andere steden moet een knecht daarvoor minstens een of twee jaar bijdragen aan het gilde. Het doen van de meesterproef kost ook geld. In Rotterdam is dat voor een gildebroeders-zoon acht gulden, voor een in de stad geboren burger zestien gulden en voor een vreemde 24 gulden.³⁷ In andere steden gelden vergelijkbare eisen.

In Rotterdam³⁸ en Alkmaar³⁹ mogen knechten de zaak van een witwerkers-weduwe voortzetten op voorwaarde dat ze de meesterproef afleggen. Deze krijgen dan in diverse plaatsen de titel 'meesterknecht'. Zo treedt in Hoorn op 30 maart 1781 Klaas Koster bij zijn moeder als meesterknecht aan en op 1 juli van datzelfde jaar Egbert Poppe bij de weduwe Melgior Cranenberg.⁴⁰

Stieljes, meester-witwerker in de Nieuwe Steeg te Hoorn, adverteert in 1785 voor knechten.⁴¹ Pytter van der Veen te Leeuwarden adverteert met verlakte houtwaren met een barnstenen glans en is tevens op zoek naar twee à drie vuren-kastenmakers-knechten.⁴² Hoeveel knechten de witwerkers werkelijk in dienst hebben is met enige voorzichtigheid af te lezen aan het aantal schaaft- of werkbanken dat in gebruik is. In Rotterdam vinden we Pieter Jansz. Groenwout (1706) met slechts één schaaftbank⁴³ en Jan Dircksz. de Vrijer (1671) met vijf schaaftbanken.⁴⁴ In Amsterdam staan er in de werkplaatsen van Hendricus Ridders (1799)⁴⁵ en Hendrik Beekman (1800)⁴⁶ ieder vier schaaftbanken. Evert van Essen (1796) heeft er zeven⁴⁷ en Frans Dircksz. Sluijter (1728) heeft acht schaaftbanken.⁴⁸ Bij het overlijden van Sluijter is het arbeidsloon voor zijn knechten de op drie na grootste schuldenlast is, op hout en ruitjes na. Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft zelfs dertien schaaftbanken staan, maar aan een van deze banken kan ook zijn eigen zoon Cornelis hebben gewerkt.⁴⁹

Terugkijkend op de voorgaande informatie is er een aanzienlijk aantal variabelen die maakt dat het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking aan het knechtendom geketend blijft, zoals de moeilijkheid van de meesterproef en de kosten van het poorterschap.⁵⁰ Voor ambachten waarin de winstmarge gering is, zoals bij witwerkers, zijn er daarenboven redenen van financiële aard: de proefkosten te betalen aan het gilde, de kosten van het tussentijds visiteren door de

³⁷ *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 13. In Amsterdam hanteerde men vergelijkbare tarieven. Zie: *Ordonnantien en willekeuren van het Jozephsgilde binnen de stad Amsteldam*. Amsterdam: Pieter Hendrik Dronsberg, 1793, p. 83, art. 4: 31 januari 1721.

³⁸ *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 4.

³⁹ *Reglement voor het Josephs gilde, 1751*, op.cit.

⁴⁰ WFA: Toegangsnr.: 0507, Inv.nr.: 1a/3a: *Proefboek van 't St. Josephs Gilde, 1719-1817*.

⁴¹ *Oprechte Haerlemsche Courant*: 22-1-1785.

⁴² *Friese Courant*: 3 april 1790.

⁴³ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 493, acte 30-36, 22-8-1706 (oude nummering: 15 ev.).

⁴⁴ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460, acte 119-129, 11-11-1671 (oude nummering: 60-65).

⁴⁵ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038, 27-5-1799.

⁴⁶ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258, verbaal 3436, datum: 8-12-1800.

⁴⁷ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635, 15-4-1796.

⁴⁸ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte 53, 23-1-1728.

⁴⁹ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

⁵⁰ Tot dezelfde conclusie komt: B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Amsterdam: IISG, 2000, p. 137-175.

proefmeesters, de huur van een werkplaats waar het proefstuk mag worden gemaakt, en niet te vergeten de kosten van het huren of kopen van een pand om een werkplaats te beginnen in een overbevolkte stad.

Meesters en hun vrouwen

Het zijn de witwerker-meesters, ook wel bazen genaamd, die optreden in stukken over geschillen en rekwesten. Zij hebben een stem, knechten daarentegen niet of nauwelijks. Het zijn ook de meesters van wie boedelinventarissen zijn opgesteld. Zij leiden een werkplaats. Vrijwel alle meesters blijven formeel witwerker tot hun dood. Dit blijkt uit het feit dat er na hun overlijden werkbanken, houtvoorraden en half afgemaakte meubels in de dan opgemaakte boedelinventarissen worden opgesomd. Bovendien komen er tussen sterven en begraven dikwijls nog klanten langs om meubels te kopen. Deze staan dan apart in de boedelinventaris vermeld. Hoeveel jaar werkt men als witwerker of meester? In Rotterdam hebben we daar gegevens over. Frans Schoon is minstens 39 jaar meester-witwerker als hij in 1750 overlijdt. Nicolaas de Haas overlijdt in 1783 en is dan in totaal 48 jaar meester. Maarten de Haas draagt zelfs 51 jaar de titel meester als hij in 1755 overlijdt. Onder hen die we slechts als witwerker kennen vinden we Pieter van der Grient die ten minste 52 jaar dit beroep heeft.⁵¹ Huijbert van der Veer is 54 jaar witwerker als hij in 1769 overlijdt en Simon van der Grient (†1794) 59 jaar. Gijsbert Onderberg (†1782) spant de kroon, hij oefent het beroep maar liefst 61 jaar uit.

Meesters en hun vrouwen bestieren naast de werkplaats een eigen winkel. Getuige de aangetroffen boedelinventarissen staan daarin bij overlijden in de regel nog tussen de 150 en 400 meubels. Soms zijn winkel en werkplaats in twee verschillende panden ingericht. In hoofdstuk 2.4 zal per periode dieper op het assortiment worden ingegaan.

Onder de vele witwerker-meesters staat zoals gezegd slechts één vrouw te boek. Toch spelen zij, in het op de familie gebaseerde economische systeem, een cruciale rol in deze bedrijfstak. Zij bestieren de verkoop en zorgen zo dus dat er geld binnenkomt. Bij het overlijden van hun echtgenoot hebben ze recht op een uitkering uit de bosse oftewel gildekas. Als weduwen nemen ze formeel zijn beroep over en zetten ze de zaak voort. Zij beheren gedurende die periode dan ook de bezittingen. Het praktische werk kan in zo'n situatie met een meester-knecht zijn gedaan: in de regel een zoon, minder vaak iemand van buiten. Maar dikwijls blijft het bedrijf tot aan de dood van de weduwe op haar naam staan en begint de zoon een eigen bedrijf of kiest hij een ander beroep.

Deze economisch zelfstandige positie van de vrouw in het witwerkers-gilde is representatief voor vele gilden. Al in 1919 beschrijft Alice Clark de belangrijke rol van de vrouw in de door gilden gereguleerde arbeid.⁵² In de meeste gilden zijn dan ook zelfstandig functionerende vrouwen te vinden en in de textiel gerelateerde gilden

⁵¹ De laatste melding dateert van 1821.

⁵² A. Clark, *Working life of women in the seventeenth century*. London: George Routledge & Sons, 1919.

domineren zij zelfs.⁵³ Schmidt komt voor wat betreft Gouda tot de conclusie dat circa 40% van de vrouwelijke gezinshoofden gilde gereguleerd werk verricht tegen 54% voor de mannelijke gezinshoofden.⁵⁴ Het percentage door vrouwen bestierde winkels ligt nog hoger.⁵⁵ Vrouwen door de gehele Republiek en later in het 19de-eeuwse koninkrijk hebben hun eigen winkels. Sporen daarvan zijn vandaag de dag nog terug te vinden in de vele Nederlandse bedrijfsnamen die beginnen met 'De Weduwe'. Ze zijn dus bepaald geen onmondige sloofjes.

Overmannen

Binnen het gilde zijn de meesters verkiesbaar voor allerlei functies zoals proefmeester, pandmeester en overman, ook wel overliden geheten. In Alkmaar (1751) zijn er vier overmannen van wie steeds de twee oudsten boekhouder en kassier zijn.⁵⁶ Zij zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor de administratie van het gilde. Hiervoor ontvangen ze jaarlijks 30 gulden. Elk jaar vindt op Sint Joseph (19 maart) de verkiezing plaats. Binnen veertien dagen dienen de vier oude overmannen de jaarrekening voor te leggen aan de burgemeester en de nieuw verkozen overmannen.

In Amsterdam wordt vastgelegd dat iedere overman één stem heeft, ook al zijn er soms meerdere overmannen uit dezelfde beroepsgroep.⁵⁷ Het hoofd van het gilde, de deken, moet een timmerman of kastenmaker zijn. De overman van het timmermans-gilde moet het eerste grootboek en de kas bijhouden. Alle overmannen hebben echter op elk moment recht op inzage in de boeken. Het tweede boek wordt bijgehouden door de acht overige ambachten waaronder de witwerkers. De overmannen van de timmermannen, kastenmakers en stoelenmakers hebben ieder een sleutel van de kast waarin de grote en klein kas staat. De overmannen van de acht overige ambachten hebben alleen een sleutel van de grote kas, waarin het geld en de effecten van het gilde zijn opgeborgen.

2.3.3 De bosse.

Om het witwerken te mogen uitoefenen, moet men lid zijn van het Huistimmerman of Sint Joseph gilde. Eenmaal lid van dat gilde kan men aanspraak maken op een vergoeding uit de bosse of gildekas. Men krijgt steun ingeval van letsel en ziekte, maar dikwijls pas na een doktersverklaring. Na overlijden wordt de begrafenis van een baas, baasvrouw en een baasweduwe betaald.⁵⁸ De ambachtslieden in Alkmaar moeten, indien zij 18 jaar en ouder zijn, iedere week twee stuivers betalen aan deze

⁵³ E. van Nederveen-Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810*. Amsterdam: Aksant, 2007.

⁵⁴ A. Schmidt, 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', in: *De zeventiende eeuw*, jrg. 23 (2007), p. 160-178.

⁵⁵ H.M. Lups, 'Vrouwenberoepen', in: *Ons Erfgoed*, jrg. 5 (1997), nr. 4, p. 164-172.

⁵⁶ Alkmaar, 1751, op.cit.

⁵⁷ Noordkerk, op.cit., art 93, p.1302-1303, datum: 28-1-1737.

⁵⁸ Alkmaar, 1751, op.cit., art. 15.

'assistentie cas'. Tussen 25 en 40 jaar is dat drie stuivers, daarboven is het vier stuivers.⁵⁹ De baas dient dit geld elke veertien dagen aan de gildekas af te dragen.⁶⁰

Voor de Amsterdamse witwerkers is de bosse hoog. Zij beklagen zich in 1668 dat zij 40 gulden inkomgeld en 32 stuivers jaarzang moeten betalen.⁶¹ Ze willen, net als andere ambachtsgroepen binnen hun gilde, een inkomgeld van dertien gulden en een jaarzang van acht stuivers blijven betalen zoals dat eerder gebruikelijk was. Wellicht heeft deze tijdelijk hogere aanslag te maken met het hen een jaar eerder gegunde voorrecht om op de Gravenstraat een witwerkers-pand te openen. Het verzoek wordt echter afgewezen. In 1694 dienen de witwerkers opnieuw een verzoek in. De voor hen sinds 1690 verplichte meesterproef kost 60 gulden, een som die het gilde sowieso van ze ontvangt. Hun verzoek om voortaan net als alle andere gilden slechts tien gulden te betalen wordt nu wel ingewilligd,⁶² maar in 1707 weer verhoogd naar achttien gulden.⁶³

2.3.4 Proefmeesters, meesterproeven en modellen.

Proefmeesters

In Rotterdam (1717) wordt de witwerkers-proef beoordeeld door twee hoofdmannen uit het Groot Timmerluydengilde, zijnde een timmerman en een schrijnwerker en daarnaast door twee proefmeesters van de witwerkers zelf.⁶⁴ In 1782 en 1790 blijkt bovendien dat de hoofdmannen van het Groot Timmerliedengilde de proefmeesters van de witwerkers aanstellen dan wel hun nominatie beoordelen.⁶⁵ Voor het opstellen van deze nominatie worden de witwerkers betaald door de hoofdmannen van het Groot Timmerliedengilde. De proefmeesters van de witwerkers zijn, naast het correct afnemen van de proef, onder meer verantwoordelijk voor de financiële administratie.

Alleen meesters kunnen verkozen worden tot proefmeester. Zij visiteren een aspirant meester in het atelier gedurende het werk aan zijn meesterproef en tenslotte, als dat proefstuk klaar is, om het eindresultaat te keuren. Ook hiervoor worden de proefmeesters betaald, zowel uit de bosse als door de degene die de proef aflegt.⁶⁶ Aan de deken en overmannen van het Amsterdamse Sint Joseph gilde moet in 1704 33 gulden betaald worden om een meesterproef te mogen uitvoeren.⁶⁷ Bovendien moeten de aspirant meesters voor het tussentijds schouwen en visiteren nog achttien stuivers betalen aan de deken en de overmannen.⁶⁸ De aspirant

⁵⁹ Alkmaar, 1751, op.cit., art. 13 en 14.

⁶⁰ Alkmaar, 1751, op.cit., art. 13.

⁶¹ Noordkerk, op.cit., p. 1296, art. 61, 25 augustus 1668. Jaarzang is de benaming van de jaarlijkse contributie door gildebroeders aan de bosse van het gilde voor de kerkelijke diensten bij het gildealtaar en het onderhoud daarvan.

⁶² Noordkerk, op.cit., p. 1300, art. 76, 28 januari 1694.

⁶³ Noordkerk, op.cit., p. 1301, art. 84, 31 januari 1707.

⁶⁴ *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 12.

⁶⁵ GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.

⁶⁶ Noordkerk, op.cit., p. 1285.

⁶⁷ Noordkerk, op.cit., p. 1301, art. 81, 29 januari 1704.

⁶⁸ Noordkerk, op.cit., p. 1301, art. 83, 31 januari 1707.

meesters betalen bovendien voor het gebruik van de werkplaats waarin ze de proef uitvoeren.⁶⁹

Wellicht omdat het afronden van de meesterproef niet zelden op nachtwerk uitdraait, verordonneert men in Amsterdam op 15 juli 1634, dat niet bij het licht van een kaars of vuur doorgewerkt mag worden, waarschijnlijk vanwege brandgevaar. Deze regel is nog steeds van kracht als de meesterproef voor witwerkers eenmaal is ingesteld.⁷⁰

Over het proefmeesterschap lijkt een monopolie te gelden. Het is in de praktijk namelijk verdeeld onder slechts een paar families. Zo zijn in Rotterdam grootvader Maarten de Haas (in 1708)⁷¹, kleinzoon Nicolaas de Haas (in 1779 en 1780)⁷² en diens zoon Jan Nz. Haas (in 1782)⁷³ alle drie proefmeesters.

Meesterproeven

In 1690 wordt in Amsterdam, op verzoek van de witwerkers zelf, een meesterproef ingesteld. Deze bestaat uit: 'Een gekorniste blok-kas met lijsten op de deuren, ook de pijlasters geheel gekornist, daar een kap boven met gaaten en pennen, om de voet daar af te lichten, gelijk mede een thee-tafel van buyten met een oodjef ende van binnen met een hol ende craal, alles wel gevoecht ende gewerckt, wit, ongeschilderd ofte ongestopt te vertoonen'.⁷⁴

Een proces rond fraude met een witwerkers-proef in Amsterdam (1691) vertelt ons meer over die blokkast.⁷⁵ Het speelt rond januari 1691 als schilder Christiaan van den Oudenmeulen zich geen raad weet met het houtwerk aan zijn witwerkers meesterproef. Tegen de regels in vraagt en krijgt hij assistentie van Jean Borginjon, een oorspronkelijk uit Brussel afkomstige witwerker.⁷⁶ Borginjon helpt hem met:

1. Het lijstwerk voor de deuren maken en steken.
2. Het lijstwerk op de deuren bevestigen.
3. De deuren op lengte en breedte maken.
4. De deuren inpassen en afhangen.
5. De deuren opschaven, alsmede de 'booms en het deksel'.
6. Gaten in de kap maken.
7. De romp aan elkaar spijkeren.
8. Het lijstwerk op de romp aanbrengen.

⁶⁹ Noordkerk, op.cit., p. 1286.

⁷⁰ Noordkerk, op.cit., p. 1286, art. 2. Zie ook: *Verbot van vuur en light raakende de witwerkers ende stoofmaakers*. 1732.

⁷¹ Scheffer en Obreen, op.cit., p. 402-403.

⁷² GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.

⁷³ GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239; Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.

⁷⁴ H. Noordkerk, op.cit., p. 1299, art. 70, 30-11-1690; *Ordonnantien en Willekeuren van het Jozephsgilde, binnen de stad Amsteldam*. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1779, p. 67. (SAA: Toegangsnr.:15030, Inv.nr.: 103167); P.H. Dronsberg, *Ordonnantien en willekeuren van het Jozephsgilde binnen de stad Amsterdam*. Amsterdam: Hendrik Dronsberg, stadsdrukker, 1793, p. 67.

⁷⁵ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 4151, folio 161-162, 16-6-1691.

⁷⁶ SAA: Poortboek 7, p. 553, 17-7-1691.

We kunnen hieruit afleiden dat het een kast moet zijn geweest met een losse kap die met pen- en gatverbindingen aan de romp zit. De romp zelf bestaat uit één geheel. Op de romp en de deuren zitten lijsten.

Sinds 1701 geldt in Rotterdam eenzelfde proef:⁷⁷ 'een blokkasse op stijlen⁷⁸ met pennen en gaten in een vergaert, met gekarniste kap en voet, waer van de kap afgeligt en het gantsche werk ontsloopt kan werden. Mitsgaders in het maken van een agtkante teetafel van buyten met oijf en binnen met een hol gestoken sonder hetselve te mogen stoppen lijmen ofte verwen sullende het werk wit⁷⁹ moeten werden vertoont'.

De Haarlemse keur van 1711 en 1750 beschrijft een witwerkers-proef bestaande uit een 'Vuuren Blokkas, waer af de Kap, ende Voet kan werden geligt, met twee Schuyfladen van binnen, ende de Deuren beleyt met een hol, alles gewrogt na het model dat daer van op het St. Josephs Gilde-Comptoir is, voorts nogh een Thee-Tafel, met een Lantaerne op de voet, het bladt aen de binnenkant met een hol, ende aen de buytekant met een halfront, alles compleet, dat het werk het examen kan voldoen'.⁸⁰

De in dezelfde keur beschreven proef voor aspirant schrijnwerkers omvat eveneens een blokkas en daarnaast een kruiskozijn en de uitslag van een trap. De beschrijving van de blokkas lijkt zeer op die voor de witwerkers: 'een eyke Blokkas daer van de voet en Kap kan werden afgeligt, alles met de pennen ende gaten in malkander en van binnen met twee Schuyfladen en voort in't geheel compleet, alles gewerkt na het model ende de teykeningh daer van aen het comptoir van het gilt sijnde'. Verder wordt in deze keuren de proef voor de timmerlieden besproken: een schoorsteenmantel, een kruiskozijn, een kapbint en de uitslag van een trap. Bij deze keur wordt een tekening bewaard met daarop een kruiskozijn, een gebint, een kast, twee tafels en twee soorten deurkozijnen (zie afb. p.42). Refereert de schrijnwerkers-proef van 1711 en 1750 aan deze tekening? Veel details in de beschrijvingen van de proefstukken, te weten van het kozijn, het kopbint en de eikenhouten blokkas, zijn terug te vinden op deze tekeningen. Zo stemmen de in de proef opgegeven afmetingen van het kruiskozijn vrij precies overeen met de afmetingen van het kozijn op de tekening. En van het afgebeelde type kast kunnen in de regel kap en de voet worden afgelicht. Het leidt daarom mijns inziens geen twijfel dat de keur van 1711 naar deze tekening verwijst, ook al zal de tekening zelf ouder zijn. Willemsen oppert dat deze tekening van origine is gemaakt voor de keur van 1663 of 1678.⁸¹ In deze keuren is echter geen sprake van proefstukken die op de tekening worden afgebeeld. Als de blokkast van de Haarlemse witwerkers dus vergelijkbaar is met de blokkast van de schrijnwerkers dan moet het een tweedeurs kast zijn geweest, maar dan waarschijnlijk zonder de zuilen zoals die te zien zijn op de tekening van de

⁷⁷ *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit.

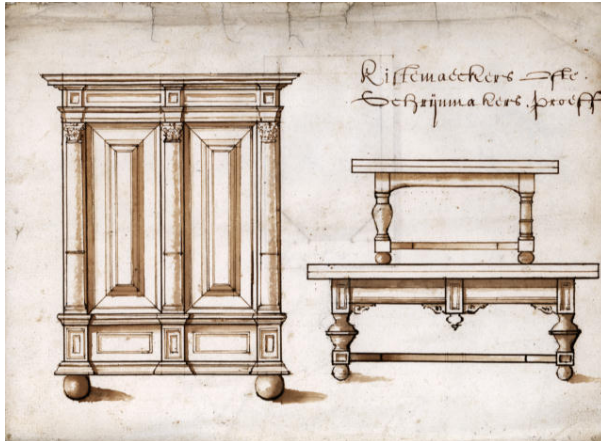
⁷⁸ Hier kunnen korte stijlen in plaats van bolpoten bedoeld worden.

⁷⁹ Wit betekent hier blank.

⁸⁰ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, 1711, art.19; Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K, 1750, art.12.

⁸¹ M. Willemsen, 'Meubelmakers en -handel in Haarlem in de achttiende eeuw', in: *Haarlem: Jaarboek*. Haarlem: Schuyt & Co b.v., 1995, p. 104.

schrijnwerkers-proef. Deze gedachtegang wordt ondersteund door het feit dat ook de Alkmaarse wit- en schrijnwerkers hun meesterproef naar hetzelfde model maken.⁸²

Detail van een ingekleurde pentekening met een kast en twee tafels (afgebeeld), een gebint en een kruiskoosijn (niet afgebeeld). Het opschrift luidt 'Kistemaecckers ofte Schrijnmaekers proeff'. Bron: GAH: Toegangsnummer: 16, Inv.nr.: 315.

In Alkmaar wordt pas vanaf 1751 een witwerkers-proef vastgesteld. Wellicht omdat de blokkast dan inmiddels een verouderd type meubel is, kiest men voor een vuren- of zacht houten schrijfcomptoir met vier gelijke laden.⁸³ Dit kan een bureau zijn met een schuine klep met vier gelijke laden in de onderkast of vier gelijke laden achter de klep. Op 14 augustus 1751 wordt tevens vastgelegd dat ook een ovale theetafel tot de proef behoort.⁸⁴ Dit wordt nogmaals bekrachtigd in 1769.⁸⁵ Na 1804 maakt alleen het schrijfcomptoir nog deel uit van de proef.⁸⁶ De meubels dienen gemaakt te worden naar een model aanwezig op het kantoor van het gilde.

De in alle vier de proeven omschreven theetafels zijn wij frequent tegen gekomen tijdens de inventarisatie van de bewaard gebleven meubels. De blokkast, zoals in de diverse proeven omschreven, is niet teruggevonden. Wellicht betreft het een ouderwets type dat weinig of alleen voor de proef is geproduceerd.

⁸² Alkmaar, 1751, op.cit., art. 6.

⁸³ Alkmaar, 1751, op.cit., p. 6 art. 6; *Ordonnantie op de Timmermans-, Schrijnwerkers-, witwerkers-, klein-houtwerkers- en maatenmakersneering en handteering binnen Alkmaar*. Alkmaar: Hendrik Coster, 1804, p. 9, art. 11.

⁸⁴ *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, etc.*, deel 4, stuk 2. Amsterdam: Erve van F. Houttuyn, 1769, p. 789-792.

⁸⁵ C. Rogge, 'Van Huistimmerlieden en Schrijnwerkers, van Witwerkers en Gotenmakers, De reglementen van het Josephs of Timmermanscollege in Alkmaar uit 1769', in: *Monumenten*, jrg. 18 (1997), nr. 3, p. 4-5

⁸⁶ *Ordonnantie op de Timmermans*, 1804, op.cit., p. 9, artikel 11.

Modellen

Zowel in de proef van Haarlem als in die van Alkmaar is sprake van een model. Wat moeten we ons voorstellen bij dat model? In de inventaris van het Haarlemse Timmermans of Sint Joseph gilde, opgemaakt in 1805, bevindt zich 'Een in't klijn kunstig gemaakte twijnmolen'. Nu vallen de twijnmolenmakers sinds 1750 ook onder het Haarlems Sint Joseph gilde. Die moeten, om tot het gilde toegelaten te worden, als proef een twijnmolen maken.⁸⁷ Mijs inziens dient deze kleine twijnmolen als model voor het maken van hun proef. Daarom is het denkbaar dat de modellen, waarvan sprake is in de witwerkers-proeven, ook miniatuurmeubels zijn geweest aanwezig op het gildekantoor. Miniatuurmeubels, die men tegenwoordig veelal zelf als meesterproef aanduidt, kunnen in werkelijkheid dus eerder als voorbeeld zijn gebruikt waarnaar men de eigenlijke meesterproef uitvoert.

2.3.5 Naaldhout, constructies en lijn.

Naaldhout

In de scheepsbouw is eikenhout traditioneel het meeste gebruikte materiaal. De introductie van het fluitschip (1595), gemaakt van het goedkope dennenhout, is een groot succes. In huisconstructies wordt er vanaf circa 1600 steeds minder eikenhout maar steeds meer grenenhout toegepast.⁸⁸ Door de uitvinding van de houtzaagmolen door Cornelis Cornelisz. van Uitgeest (1593) is gezaagd naaldhout bovendien steeds goedkoper. Deze combinatie aan gunstige factoren maakt dat er vanaf circa 1625 een sublieme kans is om goedkope naaldhouten meubels te gaan produceren. Bestaande gilden kunnen door de knellende gilderegels echter geen gebruik maken van deze kans. Timmerlieden zijn in de meeste steden gebonden aan spijkervast werk. De meeste schrijnwerkers mogen alleen eikenhout gebruiken. Zo kan het dat de witwerkers, als een nieuwe gildegroep, zich in deze periode omhoog werken.

In Amsterdam wordt in 1636 vastgelegd dat witwerkers niet met eikenhout of wagenschot mogen werken. Alleen het gebruik van 'week hout' is hen toegestaan.⁸⁹ Later, in 1658, leggen vijf Amsterdamse meester-witwerkers nog eens notarieel vast dat zij met 'weeck of sacht hout' werken.⁹⁰ Op 18 april van datzelfde jaar wordt ook in Rotterdam vastgelegd dat de witwerkers alleen met 'week en zagt Hout' mogen werken.⁹¹ In 1664 getuigen drie Rotterdamse meester witwerkers, op verzoek van hun Delftse collega's, wat zij allemaal mogen maken en stellen daarbij wederom dat alles van zacht hout wordt vervaardigd.⁹² In de ordonnantie op het witwerken van

⁸⁷ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, art. 28, 1711.

⁸⁸ H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*. Bouwtechniek in Nederland, 2. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1989, p. 24-25; G. van Tussenbroek, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten. Dendrochronologie – houthandel – toepassing*. Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten, 3 (2012), p. 21 en 74; D.-J. de Vries, 'Uit ander hout gesneden. Veranderend houtgebruik in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *Bulletin KNOB*, jrg. 114 (2015), nr. 3, p. 186-202.

⁸⁹ Noordkerk, op.cit., p. 1284-1285; Commelin, op.cit., p. 692-693.

⁹⁰ Van Dillen, op.cit., nr. 1393; NA. 2285 f. 69. Notaris. J. de Winter.

⁹¹ Couvret, op.cit., letter E, art. 52.

⁹² GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 397, folio 243, 23-3-1664.

1717 spreekt men van: 'Kassen en Cabinetten met pennen en gaeten vergaert met of sonder lijsten, Banken, Tafels, Borden, Kruys-werken en andere losse Werken van week en sagt hout, mitsgaders van Espen-houtte Tee-tafels en Espen-houte Tee-bladen'.⁹³

De Haarlemse witwerkbazen mogen volgens de keuren van 1711 en 1750⁹⁴ geen doodskisten maken maar alleen 'loose Huys-Meubilen, die van vuuren, of sagt Hout werden gemaekt behoorende aen de Witwerkery'. Een jaar later stelt men in Alkmaar: 'Naar hetzelfde model maken de schrijnwerkers een eikenhouten en de witwerkers een vuren of zachthouten schrijfcomptoir met vier even grote laden'.⁹⁵ In 1804 wordt dat nog eens bekrachtigd: 'De witwerkers zal van vuren- of zachthout een schrijfcomptoir maken volgens het model dat hem zal worden gegeven'.⁹⁶

In Antwerpen behoren de witwerkers, daar ook rennenmakers⁹⁷ genoemd, tot de houtbrekers ofwel houthandelaren. Ook zij dienen met week hout te werken. In 1775 wordt bovendien gespecificeerd dat ze geen eiken-, palissander-, mahonie- of iepenhout mogen gebruiken.⁹⁸

In deze opsomming is diverse malen sprake van 'vuren of zachthout' waarbij men in Rotterdam ook van espenhout⁹⁹ rept. Beschrijvingen van de praktijk in de witwerkerij geven aan dat men in werkelijkheid alleen naaldhout gebruikte. Zo stelt men in 1808: 'De wit- of schrijnwerkers, waarbij ook nog de zoo genaamde Pakkisten- en Doodkistenmakers behooren, mogen geen eiken- of andere fijne houten, maar alleen grenen en vuren hout verwerken'.¹⁰⁰ In 1811 wordt een witwerker gedefinieerd als iemand die in dennen of ander witachtig hout werkt.¹⁰¹ Ook Simis, die in 1801 een leerboek aan de schilder- en verfkunst wijdt, stelt dat witwerkers hun meubels meestal van vurenhout maken.¹⁰²

Smokkelden witwerkers nooit eens een keer? Onder de vele bestellingen die Frans Dircksz. Sluijter bij diverse houtzaagmolens tussen 1706-1720 plaatst is, op tien eikenhouten planken na, alleen sprake van vuren-, grenen-, en dennenhout.¹⁰³ Na zijn dood (1727) bevinden zich op zijn werkzolders geen andere houtsoorten.¹⁰⁴

⁹³ *Extract uyt de Generale Keure, etc. op.cit.*, art. 1 & 14: Zie ook Couvret, op.cit., p. 12.

⁹⁴ *Keuren en ordonnantien der stad Haerlem*, deel 2. Haarlem: Izaak en Johannes Enschede, 1755, p. 306, artikel 14, 27-6-1750; GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, art. 23.

⁹⁵ Alkmaar, 1751, op.cit., art. 6.

⁹⁶ *Ordonnantie op de Timmermans*, 1804, op.cit., art. 11.

⁹⁷ Rennen slaat hier op kippenhokken.

⁹⁸ J. van Damme, *Bijdrage tot de studie van de Antwerpse Schrijnwerkers, hun ambacht en hun werk tijdens het corporatief stelsel*, deel 1. Proefschrift. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 1985, p. 12 en 66.

⁹⁹ Afkomstig van de ratelpopulier of *Populus Tremula L.* Zie: M. Houttuyn en J.Ch. Sepp, *Afbeeldingen van in- en uitlandsche houten, etc.* Amsterdam: Jan Christiaan Sepp, 1773, plaat 3, nr. 6.

¹⁰⁰ G.C. de Greuve, *Volkslees of onderwijzer handboek. Maatschappij tot nut van 't algemeen*. Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3^e afdeling, 4^e hoofdstuk, p. 78-79.

¹⁰¹ P. Weiland, *Nederduitsch taalkundig woordenboek W-Z*. Amsterdam: Johannes Allart, 1811, p. 226.

¹⁰² L. Simis, *Grondig Onderwys in de Schilder- en Verw-kunst*. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 280-282.

¹⁰³ SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

¹⁰⁴ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte 53, 23-1-1728.

Ook Hendricus Ridders (1799) heeft alleen dennen en vuren delen in huis.¹⁰⁵ Onder de vele boedels van witwerkers is er slechts één gevonden waarin sprake is van een 'rommeling eijkenhout', en wel bij het grote bedrijf van Christiaan van der Ondermeulen (1728).¹⁰⁶ Witwerkers gebruiken dus naaldhout en wel meerdere naaldhoutsoorten door elkaar. Onder de honderden door mij bestudeerde meubels is geen enkel witwerkers-meubel gevonden dat uit populierenhout is gemaakt. Slechts twee meubels bevatten een populierenhouten onderdeel.¹⁰⁷

Constructies

In 1729 legt men in Antwerpen op aandringen van de schrijnwerkers beslag op een aantal witwerkers-meubels omdat deze tegen de lokale wetten in met pen- en gatverbinding zijn gemaakt.¹⁰⁸ Een dergelijke regel kan in Haarlem ook hebben gegolden. De meesterproef, zoals vastgesteld in 1711 en 1750, bestaat onder meer uit een 'Vuuren Blokkas, waer af de Kap, ende Voet kan werden geligt, met twee Schuyfladen van binnen, ende de Deuren beleyt met een hol, alles gewrogt na het model dat daer van op het St. Josephs Gilde-Comptoir is.....'.¹⁰⁹ De meesterproef voor aspirant schrijnwerkers omvat eveneens een blokkas. De beschrijving lijkt sterk op die voor de witwerkers: 'een eyke Blokkas daer van de voet en Kap kan werden afgeligt, alles met de pennen ende gaten in malkander en van binnen met twee Schuyfladen'.¹¹⁰ Vergelijkt men beide proeven dan spreekt men in de schrijnwerkers-proef van pennen en gaten, terwijl deze houtverbindingen bij de witwerkers-proef geheel ontbreken.

In Nederlands is het inderdaad zo dat er in de aangetroffen 17de- en 18de-eeuwse witwerkers-meubels een minimum aan houtverbindingen is toegepast. Daar waar een schrijnwerker een deur of een ronde klep opbouwt uit een paneel gevat in een getoogd stijl- en regelwerk, zet de witwerker dikwijls een aantal planken koud tegen elkaar en timmert daar dwars twee klampen achterop. Wil de witwerker een schrijnwerkersdeur imiteren dan timmert hij er aan de voorzijde rondom nog stijlen en regels op. Bij een tweede methode worden niet de randen opgehoogd maar het midden uitgediept, zodat aan de voorzijde een ogenschijnlijk stijl- en regelwerk overblijft. Als derde mogelijkheid neemt men zijn toevlucht tot de kwast door er *trompe l'oeil* een raamwerk op te schilderen.

Toch spreken de gildeproeven van de twee voornaamste centra Amsterdam en Rotterdam wel expliciet over pennen. Die vinden wij dan ook op grote schaal terug tussen de boven- en onderkast van linnen- en kruisvoetkabinetten. Daarnaast zijn er bij tafels tussen de poten en bladregels en bij porseleinkasten in het raamwerk rond de ruitjes al van oudsher getoogde pen- en gatverbindingen toegepast. De pen- en

¹⁰⁵ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038, 27-5-1799.

¹⁰⁶ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

¹⁰⁷ Ladebodem in een gortlade, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZMZ 7591; de achterpoot van een hoekkast, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.664-42.

¹⁰⁸ Van Damme, op.cit., deel 1, p. 90.

¹⁰⁹ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, 1711, art. 19; Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K, 1750, art. 12.

¹¹⁰ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, art.19.

gatverbinding is dus voor de Nederlandse witwerkers altijd toegestaan maar wordt alleen daar toegepast waar dat echt noodzakelijk is.

Waarom witwerkers als het even kan klampen in plaats van pen- en gatverbindingen toepassen, heeft een aantal reden. Witwerkers ressorteren in de meeste steden onder het timmermans-gilde en door de eeuwen heen zijn veel van hun familieleden timmerlieden. Die laatsten maken veel gebruik van naaldhout en passen bovendien op grote schaal klampen toe zoals op luiken en deuren. In diverse keuren staat dit ook expliciet vermeld, zoals in 1678 te Haarlem waar de timmerlieden zijn gehouden 'alle hare deuren te maecken met klampen'.¹¹¹ Daarnaast wordt er voor het witwerk een lage prijs betaald. Hierdoor moeten de witwerkers minder arbeidsintensieve oplossingen toepassen dan hun collega schrijnwerkers.

In zijn artikel over snijwerk aan en constructies van gotisch meubilair beschrijft Jacobs (1925) twee Gotische meubels waarvan de constructie van de deuren weliswaar de indruk wekt dat het een raamwerk met paneel is maar in werkelijkheid gaat het om twee op elkaar gelijmde planken. Hij vergelijkt die werkwijze met die van nog in zijn tijd actieve witwerkers die hij ziet als de makers van beschilderde meubels. Binnen hun assortiment acht hij een dergelijke werkwijze courant bij nachtkastjes en kleingoed van de minste kwaliteit.¹¹²

Lijm

Het is de Antwerpse witwerkers niet toegestaan lijm te gebruiken. Vanaf 1729 staan de schrijnwerkers dit wel oogluikend toe maar pas in 1775 wordt dit privilege op papier bekrachtigd.¹¹³ In Nederland lijken er rond de lijmpot geen conflicten te zijn geweest. Uit een Haarlemse keur van 1678 blijkt wel dat alleen de schrijnwerkers met lijm mogen werken. De timmerlieden zijn gehouden te werken 'sonder lijm alsoo de kistemaeckers absolutelijck de lijmpot toekomt'.¹¹⁴ Omdat de witwerkers in Haarlem, zoals in veel andere steden, onder de timmerlieden ressorteren, kan het zijn dat ook zij, althans in die tijd, niet met lijm mogen werken. Dat witwerkers algemeen bekend stonden wel lijm te gebruiken, blijkt onder meer uit een technische verhandeling (1736) over de sterkte van lijm versus die van hout waarbij het werk van de witwerker als voorbeeld dient.¹¹⁵ De Amsterdamse witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft 14 pond Engelse en 54 pond Leidse lijm op voorraad.¹¹⁶ Onder de aangetroffen meubels hebben de meeste wel verlijmde onderdelen, waaronder de planken in theetafelbladen en kabinetdeuren. Het lijkt er dus op dat het gros van de Nederlandse witwerker altijd met lijm heeft mogen werken.

¹¹¹ GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, folio 268, 5^e artikel: *Keure van het Kistemaeckers ende Timmermans-gilt binnen de Stadt Haerlem, 1678*.

¹¹² F.H. Jacobs, 'Snijwerk en constructie bij Gothische meubels', in: *Oudheidkundig Jaarboek*, serie 3, nr. 5 (1925), p. 217.

¹¹³ J. van Damme, op.cit., p. 14.

¹¹⁴ Zie noot 89.

¹¹⁵ P. van Musschenbroek, *Beginnelsen der Natuurkunde, Beschreven ten dienste der Landgenooten*. Leyden: Samuel Luchtmans, 1736, p. 316.

¹¹⁶ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

2.3.6 De markt en het witwerkers-pand te Amsterdam.

De markt

Witwerkers bestieren winkels waar zij hun witwerk verkopen. Daarnaast zijn er in Amsterdam gezamenlijke verkoopplaatsen. Tot 1667 is dat alleen de markt op de westzijde van het Singel en de Koningsgracht.¹¹⁷ In een latere bron wordt gesproken van de westzijde van het Singel tussen de Warmoesgracht en de Leliestraat.¹¹⁸ Maar met hun vele meubels, onder meer ronde en schenktafeltjes, verhinderen ze de doorgang voor slepers en ossenwagens. Daarom moeten de witwerkers in 1667 verhuizen naar de Nieuwe Reguliersmarkt. Commelin spreekt hier van de Nieuwe Reguliers- of Botermarkt.¹¹⁹ Hij stelt dat deze markt geen succes is en dat de witwerkers daarom een witwerkers-pand eisen. Later, in 1726 is er daarentegen wel weer een wekelijkse witwerkers-markt.¹²⁰ De locatie is echter onzeker. Er zijn diverse plaatsen waar beschilderd meubilair op straat wordt verkocht, de voornaamste lijkt de Noordermarkt te zijn geweest (zie afb. p.48). In alle onderzochte plaatsen, inclusief Amsterdam, is de invoer van elders gemaakte beschilderde meubels verboden.¹²¹ In Dordrecht mogen deze slechts op de twee jaarmarkten aangeboden worden.¹²² In Alkmaar is er eens per jaar zo'n markt.¹²³

¹¹⁷ H. Noordkerk, op.cit., deel 2, p. 830, art. 39, 1-2-1667. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).

¹¹⁸ Commelin, op.cit., p. 692-693.

¹¹⁹ J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, etc.*, deel 7. Amsterdam: Isaak Tirion, 1765, p. 143-144.

¹²⁰ Commelin, op.cit., boek 4, p. 683.

¹²¹ *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*, etc., volume 3. Amsterdam: F. Houttuyn, 1768, p. 140-141.

¹²² GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 644.

¹²³ Alkmaar, 1751, op.cit., art. 11.

Detail van de gravure *Gezicht op de Noorder-markt* uit 1775 door Herman Schouten. Links van de vrouw een gemarmerde theetafel, tussen de beide mannen twee hangootafels, de linker gemarmerd, de rechter voorzien van rocaille. Collectie SAA, Inv.nr.: 010094005416.

Witwerkers-pand

'Dit heerlijk werk, dat gy hier ziet door Schilders hand gewrocht,
Word hier ten dienst voor ieder een verkocht.'

Zou luidt het winkelschrift van een witwerker achter de Nieuwe Kerk te Amsterdam waar theetafels, kisten en kasten te koop staan.¹²⁴ Het gaat hier waarschijnlijk om het witwerkers-pand. Als de markt op het Singel in 1667 vervalst, krijgen de witwerkers op 17 juli 1667 toestemming om, net als de kistenmakers, gezamenlijk een pand te betrekken. Zij kopen daartoe een leegstaand huis op de Gravenstraat achter de Nieuwe Kerk.¹²⁵ Dit is de voormalige woning van de rector van de Latijnse school¹²⁶ met in de gevel een plak en roede.¹²⁷ Een jaar eerder, in 1666, is de Latijnse school namelijk verhuisd naar het Oude Aalmoesenershuis op het Singel. Het leegstaande schoolgebouw verhuurt men aan de beroemde drukker Joan Blaauw die er zijn boekdrukkerij in overbrengt. Het huis van de rector wordt het nieuwe witwerkers-pand. Al eerder, in 1655, is er sprake van een witwerkers-pand in de Hartenstraat.¹²⁸ Het lijkt op dat moment alleen door de witwerker Hendrick Sweteringh en zijn vrouw Saertje Salomons te worden gebruikt.

¹²⁴ *Koddige en Ernstige opschriften op luyffens, Wagens, Glazen, etc.*, deel 4. Amsterdam: Jeroen Jeroense, 1698, p. 84.

¹²⁵ Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1296-1297: 21-6-1667.

¹²⁶ Wagenaar, op.cit., deel 7, p. 143: nr. 13; deel 8, p. 661.

¹²⁷ Wagenaar, op.cit., deel 8, p. 661.

¹²⁸ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276; zie ook Dillen, 1974, nr. 1336.

Pandregels

In het witwerkers-pand op de Gravenstraat gelden een aantal regels. Als men van het witwerkers-pand gebruik wil maken moet men zich richten tot de overmannen van het Sint Joseph gilde.¹²⁹ Het inschrijfgeld, aan de overmannen te voldoen, bedraagt 30 gulden, een bedrag dat in 1691 wordt verhoogd naar 50 gulden.¹³⁰ De door een witwerker ingebrachte goederen moeten van een eigen merk zijn voorzien en geheel voltooid zijn.¹³¹ De goederen mogen uitsluitend op een daar voor bestemde plaats staan. De witwerkers kunnen dinsdag- en zaterdagochtend het pand in om hun meubels te reinigen en te repareren. Om de drie maanden mogen ze winkeldochters ophalen en verwisselen voor een ander meubel.

De vrouwen van de witwerkers zijn 'pandwaarneemsters'. Behalve op zondag, mogen er drie en op maandag vier pandwaarneemsters meubels verkopen. Ze moeten het pand ordelijk houden en zijn verantwoordelijk voor het openen en sluiten.¹³² Aan het einde van de week, op zaterdag, wordt geloot welke vrouwen de daaropvolgende week pandwaarneemsters zijn.¹³³ Op die dag dienen ze het pand schoon te maken voor de volgende groep.

De betaling van de meubels gebeurt contant, niet op credit. De pandwaarneemsters moeten bovendien administreren van welke witwerker ze wat verkopen en voor welk bedrag. Daarbij mogen ze het werk van hun eigen man niet aanprijzen ten koste van het werk van anderen. Ze mogen kopers ook niet naar hun eigen winkels of huizen doorsturen. Als een klant iets bestelt, wordt geloot wie het bestelde meubel mag vervaardigen. Aan het einde van de week, op zaterdagavond, dienen ze een stuiver van iedere verdiende gulden als huur aan de pandmeesters te betalen.

Dit eerste pand gaat op 21 februari 1672 echter in vlammen op, samen met de boekdrukkerij van Blaauw. Daarom richt men op dezelfde plaats een nieuw pand op, hetgeen op 21 januari 1675 officieel wordt betrokken.

Conflict 1686

In het nieuwe pand ontstaat een conflict over de verkiezing van pandmeesters en de werkwijze van de pandwaarneemsters, wat leidt tot tweespalt. Beide partijen, van respectievelijk acht en negen witwerkers, vragen de schepenen om met een oplossing te komen. Deze doen op 19 juli 1686 uitspraak.¹³⁴ Voortaan zullen er steeds drie pandmeesters zijn. Elk half jaar, in mei en november, vindt er een wisseling plaats. Door loting zal één pandmeester als president mogen aanblijven.

¹²⁹ Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1296, art. 63, 29-1-1674.

¹³⁰ Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1299: 2-3-1691; Wagenaar, op.cit., deel 7, p. 143, art. 13. De organisatie van het witwerkerspand lijkt sterk op het reeds eerder bestaande reglement voor het kistemakerspand: Zie Wagenaar, deel 7, p. 141-143.

¹³¹ Ook in Alkmaar in 1804 is het merken van goederen voorgeschreven. Zie: Alkmaar, 1804, op.cit., p. 11, art. 18.

¹³² Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1296-1297: 21-6-1667.

¹³³ Commelin, op.cit., deel 2, 1726, p. 692-693.

¹³⁴ Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1298: 19-7-1686.

Uit beide partijen moeten vervolgens twee nieuwe pandmeesters verkozen worden. De pandwaarneemsters mogen bij hun werk voortaan niet meer geassisteerd worden door hun mannen, kinderen, meiden of knechts, maar moeten persoonlijk aanwezig zijn.

Commelin beschrijft dat het witwerkers-pand na dit conflict aan belang inboet.¹³⁵ Na 1691 treft hij het niet meer aan in de stadsregisters. Maar in zijn eigen tijd, 1726, is het witwerkers-pand wel weer in gebruik. Ook op twee tekeningen van het witwerkers-pand door Herman Schouten, uit respectievelijk 1760 en 1788, is het witwerkers-pand in functie (zie afb. p.50-51).¹³⁶ Gerrit Lambert tekent het pand in 1816 in vervallen staat en er is niet meer te zien of er nog meubels worden verkocht.¹³⁷ Dat lijkt ook onwaarschijnlijk, vlak na de officiële afschaffing van de gilden. Vanaf 1861 huist in het pand de Ambachtsschool van de Maatschappij voor de Werkende Stand.¹³⁸

Detail uit de voorstudie (1760) van Herman Schouten (1747-1822) met de benedenverdieping van het witwerkers-pand op de Gravenstraat 22 te Amsterdam. Op de voorgrond staat geschreven: 't witwerkers pant.' De voorstudie zelf draagt de titel *Het witwerkerspant of het oude latijnse school, agter de nieuwe kerk te Amsterdam*. In het pand zijn twee theetafels en een kast getekend. Collectie SAA: Inv.nr.: 010094001200.

¹³⁵ Commelin, op.cit., deel 2, p. 692-693.

¹³⁶ Een prent met onbekende verblijfplaats draagt de titel: *Het witwerkerspand achter de Nieuwe Kerk uit 1774*. Deze staat vermeld in: D. Groebe, *Catalogue d'une bibliothèque curieuse, etc. par Ludovicus Hamerster Ameshoff, 18 tot 27 oktober 1842*, Atlas d'Amsterdam, deel B, p. 142.

¹³⁷ SAA: Beeldbank: Inv.nr.: 010097001179.

¹³⁸ Gevelontwerp door architect J.H. Leliman (1828-1910). Zie een foto door Jacob Olie (1843-1905) SAA: Beeldbank, Inv.nr.: B00000031121.

Detail van een ingekleurde tekening (1788) door Herman Schouten (1747-1822) met de benedenverdieping van het witwerkers-pand op de Gravenstraat 22. In het interieur staan een linnenkabinet met drie laden in de onderkast, twee theetafels met een blauw fond en twee andere meubeltjes, waarschijnlijk bedtafeltjes. Collectie SAA: Inv.nr.: 010001000549.

2.3.7 Relaties met timmerlieden, houtdraaiers, schrijnwerkers en schilders.

Aan het begin van dit hoofdstuk zagen we dat het witwerken uit een concurrentiestrijd tussen verschillende oudere ambachten ontstaat. Maar ook als het witwerken zich eenmaal als zelfstandig ambacht heeft gevestigd, blijft er overlap met andere beroepen. Onder de houtbewerkende ambachten zijn dat vooral de timmerlieden maar ook houtdraaiers en schrijnwerkers. Onder hen die de kwast hanteren betreft dat iedere beroepsgroep, huis-, klad-, grof-, en fijnschilders.

Houtbewerkende ambachten

In een uitgebreide verhandeling over ambachtslieden en hun werkzaamheden uit 1808 stelt men dat de timmerlieden en kastenmakers in kleine plaatsen onder één gilde vallen.¹³⁹ Alleen in grotere plaatsen zijn ze gescheiden en kan er zelfs een scheiding onder de kastenmakers zijn aangebracht, te weten de wit- of schrijnwerkers aan de ene kant en de gladwerkers of kastenmakers aan de andere kant. Hieronder zal blijken dat in vrijwel alle steden andere beroepsgroepen ook het witwerken mogen uitoefenen.

Rotterdam

Op 2 juli 1782 richten de witwerkers een klacht aan de burgemeester over derving van inkomsten door de timmerlieden. Die maken witwerken in hun timmermans-winkels en verkopen dat op jaarmarkten zonder de witwerkers-proef te hebben afgelegd.¹⁴⁰ Het gaat om kabinetten, bureaus, latafels en hangoortafels. Deze zaken laten de timmerlieden daarenboven onderhands op de Vlasmarkt verkopen door uitdragers. Sommige timmerlieden houden er zelfs een witwerkers-winkel op na. Tenslotte verweren de witwerkers zich tegen de grote hoeveelheid door vreemdelingen ingevoerd en slecht gemaakt witwerk dat rond kermis wordt verkocht.¹⁴¹ De witwerkers bepleiten dat de timmerlieden voortaan geen witwerkers-goed meer mogen maken, tenzij het bij die timmerlieden zelf is besteld. En als het aan de witwerkers ligt mogen de timmerlieden ook geen witwerk meer voor hun huis te koop aanbieden noch op een jaarmarkt of andere gelegenheid, behalve als zij de witwerkers-proef hebben afgelegd. Van die proef komt het echter nooit en ook de schrijnwerkers in Rotterdam mogen witwerk maken zonder de witwerkers-proef te doen.¹⁴² Dat deze constructie al veel eerder bestaat bewijzen personen als Maarten Kemp (1721-1731) die meester-timmerman zowel als witwerker is zonder ooit de witwerkers-proef te hebben gedaan.¹⁴³ Een deel van de Rotterdammers zal dus witwerk maken zonder de proef te hebben afgelegd, ja zelf zonder lid te zijn van het witwerkers-gilde. Dat dit deel aanzienlijk kan zijn blijkt als witwerker Frans Asselaer overlijdt (1702) en men de balans van zijn volop functionerende bedrijf opmaakt. Dan

¹³⁹ G.C. de Greuve, *Volkslees of onderwijzer handboek*. Maatschappij tot nut van 't algemeen.

Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3^e afdeling, 4^e hoofdstuk, p. 78-79.

¹⁴⁰ GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239 (Gildeboek van het witwerkersgilde).

¹⁴¹ GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.

¹⁴² *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 7.

¹⁴³ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2068, folio 118.

blijken er 36 schuldeisers te zijn inzake het leveren van witwerk.¹⁴⁴ Slechts twee van hen staan officieel geregistreerd als witwerker. De andere 34 schuldeisers komen in geen enkele tot nu toe bekende bron als witwerkers voor, ook al leveren ze wel witwerkers-goederen.

Dordrecht

In Dordrecht is van een apart witwerkers-gilde nooit sprake geweest. Witwerkers functioneren onder de hoed van de schrijnwerkers. Bovendien kan iedereen meerdere hout bewerkende ambachten naast elkaar uitvoeren. Dat dit lang blijft bestaan illustreert het adresboek voor Dordrecht uit 1855. Daarin komen twee personen voor die als eerste beroep respectievelijk schrijnwerker en timmerman laten optekenen en als tweede beroep witwerker.¹⁴⁵

Alkmaar

In Alkmaar hebben ambachtslieden zich laat gespecialiseerd tot witwerker. De vroegste vermelding dateert uit het voorjaar van 1747. Dan sterft Joost de Bruyn, die zich meester-witwerker noemt.¹⁴⁶ Maar ook hier lijkt er nooit een apart witwerkers-gilde te zijn geweest. Gemengde bedrijven zijn schering en inslag. In het kasboek over de jaren 1752-1792 van de Alkmaarse schrijnwerkers, gotenmakers, kleinhoutwerkers, timmerbasen, matenmakers, winkeliers en witwerkers, wordt deze groep regelmatig aangeduid met 'timmer- en witwerkbazen' dan wel 'witwerkers- en kleinhoutwerkersbazen'.¹⁴⁷

Een voorbeeld vormt het bedrijf van vader Justus Snijder, meester-timmerman en -schrijnwerker en zijn zoon Gerrit Snijder, meester-schrijnwerker. In 1767 gaan zijn een compagnonschap aan.¹⁴⁸ Justus maakt onder meer kabinetten die hij in het voorhuis en de voorkamer verkoopt. Verder repareert hij meubels. Als Justus twee jaar later overlijdt heet het een affaire van timmer-, wit-, en schrijnwerken.¹⁴⁹ Onder de gemaakte goederen staan dan 362 witwerken. In een tweede kasboek van het Sint Joseph gilde (1792-1808) maakt men gedurende de laatste jaren zelfs geen onderscheid meer tussen de verschillende specialismen en spreekt men gewoon van timmermansnering.¹⁵⁰ Net als in andere steden neemt het aantal witwerkers in Alkmaar vanaf 1800 sterk af. In 1843 is er nog slechts van twee witwerkers sprake, de een voert tevens een timmerwinkel, de ander is daarnaast schrijnwerker.¹⁵¹

¹⁴⁴ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev., 23-02-1702.

¹⁴⁵ P.K. Braat, *Adresboek voor Dordrecht*, jrg. 1 (1855)

¹⁴⁶ *Amsterdamse courant*: 14-3-1747, dag-editie.

¹⁴⁷ GAA: Archief van de Gilden 55, Kasboek over de jaren 1752-1792.

¹⁴⁸ GAA: Toegangsnr.: 180-70, Inv.nr.: 705, Acte nr. 365. Notaris Andries Bootsman. Datum 11-11-1767.

¹⁴⁹ RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

¹⁵⁰ GAA: Archief van de Gilden 56, kasboek over de jaren 1792-1808.

¹⁵¹ I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19^e eeuw*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1956, p. 839.

Groningen

In Groningen hebben timmermans-knechten volgens een stadsresolutie uit 1754 het recht witwerken te maken ten dienste van de verlakkers. Maar ook bestaat daar de constructie dat een verlakker zoals Jan Balthuis, door een bijdrage aan het kistenmakers-gilde, zijn eigen meubels mag maken.¹⁵²

Hoorn

Evenals elders bestaan er in Hoorn dubbele functies. Naar aanleiding van voorgevallen geschillen bepaalt men dat timmerlieden, kistenmakers en wieldraaiers, allemaal witwerkers-goed mogen maken als ze het gilde daarvoor twaalf gulden betalen.¹⁵³ Zo is de Hoornse Klaas Breebaart witwerker én timmerman.¹⁵⁴

Amsterdam

Houtbewerkende ambachtslieden in Amsterdam lijken het meest te zijn gespecialiseerd. Het witwerk, groot en klein, is het monopolie van witwerkers. Mensen die naast het witwerken nog een ander houtbewerkingsambacht uitoefenen ben ik niet tegen gekomen. Waarschijnlijk zijn ze dun bezaaid, zeker als de witwerkers in late 17de en 18de eeuw hoogtijdagen beleven. Ook een compagnonschap zoals rond 1800 tussen de timmerman Pieter van der Sluijs en witwerker Klaas Sangers is zeldzaam in Amsterdam.¹⁵⁵ Toch gebeuren er achter de deuren van de timmerlieden allerlei zaken die de schilders, schrijnwerkers en de witwerkers raken. Zo maakt meester-timmerman Hermanus Banga (1725-1732) slaapbanken, kribben, tafeltjes, schragen en kasten.¹⁵⁶ Een anonieme administratie van een timmermans-winkel (1760-1763) maakt duidelijk dat hier doodskisten, een schraagje voor een wieg en een grote kantoorstoof worden gemaakt en dat er op grote schaal tuinbanken worden geschilderd.¹⁵⁷

Houtdraaiers

De houtdraaiers in Amsterdam is voorbehouden om 'Allerley soorten van gedraeyde kastbollen, wielen tot kakstoelen en slaapbanken' te maken.¹⁵⁸ Dit zijn bij uitstek meubels van witwerkers. Couvret stelt dat een witwerker in Rotterdam geen gedraaid werk mag verkopen tenzij het aan zijn werk vast zit.¹⁵⁹ Toch staan er in vrijwel alle aangetroffen Rotterdamse inboedels van witwerkers schulden aan houtdraaiers opgesomd. Zo heeft Jan Dircksz. de Vrijer (1671)¹⁶⁰ nog een schuld van 66 gulden voor draaiwerk bij Hillebrant de Koning. Frans

¹⁵² J. de Haan, 'Hier ziet men uit paleizen', *Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2005, p. 334-335.

¹⁵³ WFA: Toegangsnr.: 0348, Inv.nr.: 1 qq, 17-11-1760.

¹⁵⁴ *Amsterdamse Courant*: 9-5-1780.

¹⁵⁵ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1492, folio 134.

¹⁵⁶ SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1012-1152, Grootboek Mr. Timmerman Hermanus Banga (1730-1732).

¹⁵⁷ SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 8.g Timmerwinkels.

¹⁵⁸ Noordkerk, op.cit., deel 1, art. 89a.

¹⁵⁹ Couvret, 1774, 3^e verhandeling, 3^e hoofdstuk, artikel 3, p. 57.

¹⁶⁰ GAR: Weeskamer: 460-119-129 (oude nummering 60-65), 11-11-1671.

Asselaer (1703) staat nog voor 80 gulden in het krijt bij een houtdraaijer,¹⁶¹ Lodewijk Schoon (1775) heeft nog een schuld staan vanwege twaalf stoelpoten.¹⁶² In Alkmaar staat een zekere Snijder (1769) in het krijt bij de wioldraaiers Jacob Roodlof, Arie Hemme en Jan van den Broek.¹⁶³ Uit al deze voorbeelden blijkt dat in de praktijk veel witwerkers een deel van hun draaiwerk aan gespecialiseerde houtdraaiers uitbesteden.

Schilders

Rotterdam en Amsterdam

Veel witwerkers in Rotterdam zijn tevens lid van het Sint Lucas of schilders-gilde. In 1708 wordt tussen proefmeesters van het witwerkers-gilde en de hoofdliden van het Sint Lucas gilde afgesproken dat de afdracht van de maandelijks dubbeltjes aan dat laatste gilde wordt afgeschaft. Daarvoor in de plaats moeten de witwerkers voortaan op Sint Lucas-dag in één keer 20 stuivers betalen.¹⁶⁴ In het eigen reglement (1717) worden de witwerkers er nog eens aan herinnerd dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor het afdragen van de penningen aan het Sint Lucas gilde.¹⁶⁵ Witwerkers in Rotterdam kunnen op deze wijze zelf hun meubels maken én schilderen. Zo staat witwerker Arij Jorritsz. Nieulandt (werkzame periode 1711-1747) in sommige archiefstukken te boek als witwerker-schilder.¹⁶⁶ In de boedel van witwerker Frans Asselaer treffen we ijzeren verfpotten aan en blijkt hem 82 gulden aan verf geleverd te zijn.¹⁶⁷ Heyndrick Hasselaar heeft in zijn inboedel lak, in potten en los, zowel als een pakje bronspoeder.¹⁶⁸ Dit duidt er mijns inziens op dat de Rotterdamse witwerkers hun meubels althans voor een deel zelf schilderen.

In Amsterdam lijken dienaangaande minder stringente regels van kracht te zijn geweest. Al in 1668 bevinden zich in de kelder van het witwerkers-pand penselen, kwasten, pigmenten, wrijfstenen en lijnolie.¹⁶⁹ Gedurende de periode daarna kopen slechts enkele Amsterdamse witwerkers het lidmaatschap van het Sint Lucas gilde.¹⁷⁰ Voor het schilderen van meubels alleen lijkt dat lidmaatschap in Amsterdam dus geen verplichting te zijn geweest. Witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft een groot aantal schilderswaren in voorraad, nader uitgewerkt aan het begin van hoofdstuk 3.4 Beschildering.

¹⁶¹ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 87; Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556.

¹⁶² GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 87.

¹⁶³ RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

¹⁶⁴ J.H. de Scheffer & F.D.O. Obreen, *Rotterdamsche Historiebladen. Geschiedkundige stukken*, deel I Rotterdam: Nijgh & van Ditmar, 1876, p. 402-403 en 405.

¹⁶⁵ *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 26.

¹⁶⁶ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1959, folio 453-457.

¹⁶⁷ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 551-559.

¹⁶⁸ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 551-559 (oude nummering 731-739).

¹⁶⁹ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220.

¹⁷⁰ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1405: Jan Hurenkamp (13-11-1767); Hendrik Bruland (17-11-1767); Jan Hendrik Lang (10-3-1770); Inv.nr.: 1406: Jacob Cramer (9-3-1793).

Dordrecht

In Dordrecht treffen we al vroeg eenzelfde situatie aan als in Rotterdam. Onder de inschrijvingen in het gilde van de Vijf Neeringen is in 1630 sprake van witwerker Abraham Wale. Hij mag het door hem gemaakte witwerk in zijn eigen werkplaats schilderen: 'Opten 3 Janewary 1630 is verackordeert Abraham Wale dat hij sal moogen schilderen sijn witwerk dat hij selven maect en anders niet en dat op sijne vloer, daer voor heeft hij betaelt 6 gulden'.¹⁷¹ Dat Dortse witwerkers ook gedurende de 18de eeuw hun eigen witwerk schilderen blijkt in 1744 als het Sint Lucas gilde zich tot de rechter richt met een klacht aangaande een witwerker die zonder alle financiële verplichtingen te hebben voldaan toch zijn eigen werk schildert.¹⁷² De rechter komt datzelfde jaar nog tot de uitspraak dat witwerkers het eigen gemaakte witwerk mogen schilderen als ze vijf gulden aan het Sint Lucas gilde betalen. Het aangeven van een leerjongen kost een gulden, een knecht jaarlijks zes stuivers en composantgeld jaarlijks een gulden en zestien stuivers. In de 19de eeuw blijven deze dubbelfuncties bestaan. J. Brouwers laat zich in de adresboeken van Dordrecht zowel in 1855¹⁷³ als in 1860¹⁷⁴ optekenen als huisschilder én witwerker. Deze man zal ongetwijfeld zelf allerlei meubels hebben geschilderd.

Delft

Ook in het 17de-eeuwse Delft kunnen witwerkers hun eigen witwerk schilderen getuige de administratie van het Sint Lucas gilde aldaar.¹⁷⁵ In 1654 is Jan Tielemanse Hallingh de eerste Delftse witwerker waarvan we weten dat hij tevens lid is van het Sint Lucas gilde. Daarmee verkrijgt hij het recht om zijn eigen witwerk te schilderen. In 1666 moet hij de belofte nog eens herhalen dat hij echt alleen zijn eigen werk schildert en niet dat van anderen. Na hem kopen tussen 1654-1699 nog zeker acht witwerkers ditzelfde recht.

Klad- en grofschilders

Bakker stelt dat er na 1650 een verschuiving optreedt van de ezelschilder op doek en paneel naar de klad- of grofschilder die decoratief schilderwerk op vaste interieuronderdelen uitvoert.¹⁷⁶ Om deze markt te kunnen veroveren beklagen de kladschilders in Leiden zich er in 1659 over dat de witwerkers ook schilder knechten mogen aanstellen.¹⁷⁷ Wat maken kladschilders in de praktijk? In zijn *Grondig*

¹⁷¹ Fr.D.O. Obreen, 'Het St. Lucasgilde te Dordrecht', in: *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877-78, p. 206; GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 11696.

¹⁷² *Keuren en ordonnantiën voor St. Lucas confrarie*. Dordrecht: N. van Eysden, 1785, p. 12-14; GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 40349.

¹⁷³ P.K. Braat, *Adresboek voor Dordrecht*, jrg. 1 (1855).

¹⁷⁴ *Adresboek van Dordrecht. Gedrukt op rekening van de uitgever*, 1860.

¹⁷⁵ Fr.D.O. Obreen, 'Het St. Lucasgilde te Dordrecht', in: *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877, p. 1-120.

¹⁷⁶ P. Bakker, 'Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660', in: *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Leiden: De Werkgroep Zeventiende Eeuw, (2012), nr. 27, p. 232-269.

¹⁷⁷ Bakker, op.cit., p. 256.

Onderwys in de Schilder- en Verw-kunst stelt Lambertus Simis dat huis- of grofschilders, ook wel kladschilders heten.¹⁷⁸ Deze ambachtslieden moeten volgens hem zaken als uithangborden, tafels en stoelen en andere meubelen met bloemen, festoenen, en vazen kunnen beschilderen. Simis treedt in 1789 als meester toe tot het Amsterdamse Sint Lucas gilde en baseert zijn observaties op de eind 18de-eeuwse situatie.¹⁷⁹

In Dordrecht wordt er aan het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw gesproken van 'clatschilders'. Gedurende de 17de eeuw lijkt deze term daar meer en meer verdrongen te zijn door die van 'grofschilders'. Aangaande de Dortse grofschilders bepaalt het Sint Lucas gilde in 1696 dat zij de volgende zaken mogen schilderen: 'Huizen, keukens, deuren, vengsters, kozijnen en zolders, Vaandels, Banderolle, Rouwapens, Schoorsteenmantels, Cieraden in Tuinen, papierverwen en stoelen groene en al wat daaraan dependeert.....' en dat zij geen doeken of panelen mogen beschilderen.¹⁸⁰ De Dortse grofschilders krijgen vanaf 1696 dus het recht om interieurs én stoelen te schilderen.

Op 26 januari 1720 stelt men in Rotterdam het volgende vast: onder het Sint Lucas gilde ressorteren grofschilders die schilderen op gemaakt blik- en houtwerk, waaronder gedraaid houtwerk, hetzij met olie- of waterverf. Op 31 oktober 1750 wordt onder het grofschilderen onder meer verstaan het namaken van allerlei hout en steen. De gildeproef van de grofschilders bestaat dan uit drie panelen, een verguld, een genotenboomd en een gemarmerd.¹⁸¹ Marmer- en hout-imitaties komen we op grote schaal tegen op de tijdens de inventarisatie gevonden meubels. Ik ga ervan uit dat een deel daarvan is uitgevoerd door grofschilders. Maar grof- of kladschilders deinzen niet terug voor meer geavanceerd werk. Kladschilder Johannes Vos II te Leiden schildert de kast van het Chirurgijns-gilde te Leiden, uit 1679. Deze draagt teksten en wapenschilden.¹⁸²

Meubels schilderen

We hebben nu de gilderegels aangaande het schilderen van witwerk in kaart gebracht. Hierdoor is duidelijk dat witwerkers dit op grote schaal zelf uitvoeren. Daarnaast zijn er in elke stad schilders van allerlei pluimage die ook meubels schilderen. De Alkmaarse schilder Hessel Wassenaar (1769)¹⁸³ heeft in totaal 89 nog te beschilderen meubels in zijn atelier van witwerker Gerrit Snijder uit diezelfde

¹⁷⁸ L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst*, etc. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828; Zie ook Bakker, op.cit., p. 243-244.

¹⁷⁹ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1406, datum: 4-7-1789.

¹⁸⁰ G.H. Veth, 'Iets over de confrérie van St. Lucas en de latere kunstgenootschappen te Dordrecht', in: Fr.D.O. Obreen (red.), *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 7. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1887, p. 90, art. 9; GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 40349.

¹⁸¹ Scheffer & Obreen, 1876, p. 417-418.

¹⁸² C.W. Fock & R.E.O. Ekkart, 'Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden*, vol. 78 (1986), p. 53-76.

¹⁸³ Zie ook: Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis: verzameling van meerendeels onuitgegeven berichten en meerendeels*, delen 1879-1880. Heruitgave van de oorspr. uitg.: Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1879-1880. Soest: DAVACO, 1976, p. 52 en 56.

plaats.¹⁸⁴ In Snijders eigen inboedel ontbreken kwasten, verf, pigmenten en een verftafel. De schilder Wassenaar neemt dit voor zijn rekening en gezien de aantallen zal hij voornamelijk dit soort werk hebben gedaan. Wassenaar staat in de administratie van Snijder overigens als verver te boek.

Naast deze in het meubel schilderen gespecialiseerde mensen is er een leger aan kwast hanterende lieden die het erbij doet. Daaronder bevinden zich vele huisschilders, zoals in Amsterdam meester schilder Jan van Rijn.¹⁸⁵ Uit zijn *Balans van alle rekeningen* (1760-1770) blijkt dat hij de volgende zaken schildert: rijtuig, wagens, koetsen, sleden, disselbomen, huisinterieurs, een vloerzijl,¹⁸⁶ schoorsteenmantels, stallampen, blikken en koperen bekkens, blikken blakers, doofpotten, koffiekannen, spuiten, kleermantelen voorzien van bordjes met initialen, 100 balletjes zwart genummerd, waterremmers, hoenderhok, kransen, de stok van een puthaak, tabaksdozen, klerstokken, koelbakken, tafelbakken, vogelbakjes, schragen, zwepen, stoven en tenslotte een jacht. Wat betreft meubels vinden we posten als:

Een nieuwe klomp op de voetbank root fermeljoen geschildert (11-5-1763)

Een tafel 2 maal geschildert groen met blat gesprekelt (8-6-1764)

Een tafel Berlijns blauw (28-6-1766)

Een tafel gestopt en 3 maal geschildert blauw (3-5-1764)

Een feltafel 2 maal overschildert (1-9-1764)

Een theetafel 2 maal overgeschildert groen (22-9-1764)

Een theetafel glathoutkleur geschildert (2-5-1764)

Een theetafel geschildert (22-4- 1765)

Twee blaadtjes gladhout geschildert (30-5-1765)

Later treffen we meester-schilder en verlakker Hendrik van der Veen.¹⁸⁷ In zijn boedel (1784) staan vele zaken die nog geschilderd moeten worden of al gereed zijn maar nog niet zijn opgehaald, zoals een theeblad toebehorende aan de heer Terver, een verlakt theeblaadje van juffrouw Dijkman, en verder een verlakte tafel en een geschilderde commode.

Meester-schilder Balthasar Christofferius Zwaarig heeft zijn winkel (1786) op de 2de Anjeliersdwarsstraat, bij de Anjeliersgracht.¹⁸⁸ In zijn werkplaats, een kelder op de Achterburgwal bij de Huiszittensteeg, staan onder meer een geschilderd bureau en een geschilderde latafel. Onder de zaken van derden die nog geschilderd moeten worden treffen we aan: een kinderstoel, een standaard, vier houten bakken, twee theeblaadjes, een stoektafeltje, een naaidoos en een 'saisinet'.

Het laatste hier aangehaalde voorbeeld betreft meester-schilder, vergulder en penseeschrijver Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk, tussen het

¹⁸⁴ GAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686.

¹⁸⁵ SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1154 en 1156.

¹⁸⁶ De precieze tekst luidt: 'Klaas Jager 9 stuks vloer zeijl geschilderd olijfkleur met blauwe rande een star' (28-9-1763).

¹⁸⁷ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3793, 6-10-1784.

¹⁸⁸ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029, 3-5-1786.

Eenhoornhuijs en de Binnen Orangestraat. Uit zijn administratie (1798-1807)¹⁸⁹ blijkt dat hij blakers, tobben, toonbanken, theeketels, theetobbetjes, tabaksdozen, lantaarns, trommels, luiermansbakken, kaarsladen, tafelbakken, naamborden, manden met de initialen van de eigenaar, schoengespen, schoenen, een alfabet, de kajuit van een kofschip, vloerkleden en zijltjes schildert.¹⁹⁰ Wat betreft meubels vinden we in een tijdsbestek van zeven jaar de volgende zaken:

Een tafel groen met wit gespat met gladhouten voet met rand (25-6-1800).

Een tafel groen gespat met een gladhouten rand (8x tussen 1800 en 1807).

Een veldtafel groen gespat met gladhouten voet en rand (13-6-1803).

Een grote veldtafel gladhout (31-7-1804).

Een tafel gelakt en 't kleed groen gespat (2-6-1807)

Een tafel blauw met twee nieuwe schragen (4-8-1800)

Een kast opgeschilderd zeegroen en parelkleur (6-6-1800)

Twee blaadjes verlakt met goud (23-7-1800).

Een blaadje zwart met bloemen (18-7-1805).

Een theeblaadje gladhout geschilderd (20-5-1806).

Verder schildert hij een haardscherm, een schoolbord, drie stoelen, een buffet, een schrijfflessenaar en twee wiegen. In andere steden zijn vergelijkbare voorbeelden te vinden zoals huisschilder Willem Kroon in Hoorn wiens administratie laat zien dat hij onder meer een tafelblad blauw schildert.¹⁹¹ Ook in de 19de eeuw gaat deze praktijk door. In catalogi van nijverheids-tentoonstellingen te Dordrecht (1856, 1858, 1892, 1897 en 1907) adverteren schilders met gemarmerde, gehouten of figuratief beschilderde meubels.¹⁹² De makers zijn vrijwel zonder uitzondering huisschilders. Zo is er in de catalogus van 1856 onder het kopje: *Lak- verw- en borstelwerk* een inzending te vinden van een geschilderde gemarmerde tafel. Deze tafel is ingezonden door het bedrijf De Weduwe A. van Strij en Zoon. In het adresboek van Dordrecht uit 1855 en 1860 geven ze zich op als 'Huis- en Rijtuigschilders'. Zij krijgen in die jaren diverse aanbestedingen van de Nieuwe Kerk en de Grote Kerk voor het schilderen van banken, tafels en orgelkasten.¹⁹³

¹⁸⁹ SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.

¹⁹⁰ De precieze teksten luiden: 'Groot vloerkleed geschilderd, geel met Berlijns blauwe rand' (16-4-1804); 'zijlten geel met Berlijns blauwe rand gemarmerd en een ornament' (22-5-1805); 'drie loopzijltjes gegrond en zwart met witte blokjes opgeschilderd' (24-7-1802).

¹⁹¹ WFA: Toegangsnr.: 0348, Inv.nr.: 2226.

¹⁹² *Catalogus der provinciale Nijverheids tentoonstelling, te houden binnen Dordrecht, van 9 tot 25 september 1858*. Dordrecht: H.R. van Elk, 1858; *Catalogus der Voorwerpen ingezonden op de Tentoonstelling van Nijverheid uitgeschreven door de Afdeeling Dordrecht der Vereeniging ter bevordering van Fabrijk- en Handwerk- nijverheid in Nederland*. Dordrecht: R. van Elk, 1856; *Officiële Catalogus der Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid te houden door de Vereeniging voor Vak en Kunst in Kunstmin te Dordrecht, 1892*. Dordrecht: H.R. van Elk, 1892, p. 32-35; *Officiële Catalogus van de Nationale Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst te Dordrecht Juni, juli augustus 1897 uitgeschreven door de Vereeniging voor Vak en Kunst*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1897; *Officiële Catalogus der Tentoonstelling van Kunstindustrie en Nijverheid te Dordrecht uitgeschreven door de Vereeniging Voor Vak en Kunst, 1907*. Dordrecht: Morks & Geuze, 1907, p. 25.

¹⁹³ GAD: Toegangsnr.: 27, Inv.nr.: 1411, 1423, 1425 en 1470.

Een landelijke opsomming van dergelijke schilders zou meer dan nodig zijn om de toenmalige praktijk te illustreren. Deze huisschilders zijn evenwel niet de mensen die op grote schaal meubels schilderden. Een deel van hun werk bestaat bovendien uit het bij- en overschilderen van reeds bestaand beschilderd meubilair van particulieren.

Hieronder volgen, geordend naar stad, nog nimmer zowel als eerder gepubliceerde schilders in relatie tot het meubel schilderen. Veel van deze mensen werken in Amsterdam. De technieken die we op witwerkers-meubels aantreffen zijn daar het vroegst ontwikkeld en verfijnd. Zo krijgt Willem Willemsz. Kick (1579-1647) octrooien voor de imitatie van Japans lakwerk op hout en metaal.¹⁹⁴ Jacob de Wit perfectioneert er het grisaille schilderen, onder meer op kunstkasten.¹⁹⁵ De vervolgens bredere toepassing van deze en andere decoratievormen op witwerkers-meubels kan gezien worden als een uitvloeisel van de in Amsterdam al vroeg bestaande traditie en vakkennis.

Amsterdam

Hendrik Cocq¹⁹⁶

Hendrik Cocq, getrouwd met Helena Döling,¹⁹⁷ is vanaf circa 1740 kunstverlaker en vernisser tegenover de Varkensmarkt bij het Amstelgrachtje.¹⁹⁸ Boven zijn deur hangt een bord met de titel 'Konstverlaker'.¹⁹⁹ Later woont hij op de Prinsengracht bij de Weteringsstraat.²⁰⁰ Naast vele soorten vernissen verkoopt hij in zijn winkel allerhande verlakte voorwerpen zoals tabaksdozen, komforen, koffiekannen en theeketels. Het verlakken van voorwerpen is zijn voornaamste bron van inkomsten. Zo verlakt hij een chaas voor de koetsenschilder F. Jacobie.²⁰¹ Al in 1756 deelt hij zijn *savoir faire* met Pieter Mertens, meester-schilder en glazenmaker te Amsterdam. Deze mag de kennis pas toepassen en doorvertellen nadat Hendrik is overleden, op straffe van 1000 gulden.²⁰² In 1771 overlijdt Cocq en laat een winkel en fabriek achter met verlakte goederen en vernissen, lakken, gommen en gereedschappen.²⁰³ Kort na zijn dood verschijnt zijn handboek.²⁰⁴ Gezien het feit dat Cocq daarin diverse vernissen voor witwerkers en tafelschilders publiceert is het mogelijk dat hij zelf ook meubels voor witwerkers verlakte.²⁰⁵

¹⁹⁴ R. Baarsen, 'Kistjes van Kick? Hollands lakwerk uit de vroege zeventiende eeuw.' in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 56 (2008), nr. 1/2, p. 12-27.

¹⁹⁵ Th. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the tea-table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), p. 85-93.

¹⁹⁶ De naam wordt op verschillende wijzen geschreven, te weten: Cocq, Kock en Kok.

¹⁹⁷ *Amsterdamse courant*: 16 mei 1774.

¹⁹⁸ *Amsterdamse courant*: 4 juli 1747; 13 juli 1747; 18 juli 1747.

¹⁹⁹ *Leydse Courant*: 21 juni 1747; 26 juni 1747, 3 juli 1747.

²⁰⁰ *Amsterdamse courant*: 8 mei 1756; *Oprechte Haerlemsche courant*: 25 maart 1756.

²⁰¹ *Amsterdamse courant*: 15 september 1761.

²⁰² SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 12337.

²⁰³ *Amsterdamse courant*: 16 maart 1771, 4 april 1771, 11 april 1771,

²⁰⁴ *Amsterdamse courant*: 10 augustus 1771, 13 augustus 1771.

²⁰⁵ H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der beffe soorten van lakken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebracht, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve.*

Jan ten Compe

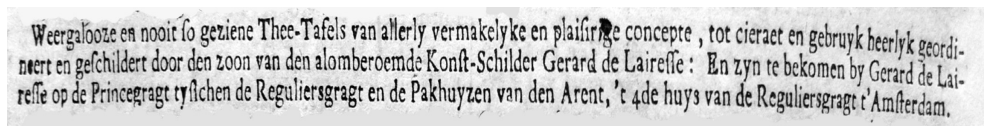
Jan ten Compe (1713-1761), leerling van de behangsel- en landschapsschilder Dirk Dalens, heeft in de beginjaren van zijn loopbaan tafels geschilderd voor witwerkers. Jan Wagenaar schrijft verder: 'Naderhand eene hooger vlugt nemende, leidde hij zig toe, op het schilderen van Kabinetstukken'.²⁰⁶ Ook Johan van Gool meldt dat menige van ten Compes stukken in kabinetten werden geplaatst.²⁰⁷ Kabinetstukken hebben echter niets met meubels te maken maar zijn schilderijen, meestal klein van formaat en hoog van kwaliteit, voor in pronkvertrekken, ook wel kabinetten genoemd.

Johannes van Dreht

Johannes van Dreht (1737-1807) is de zoon van de Amsterdamse witwerker Jan van Dreht (werkzame periode 1737-1772). Waarschijnlijk heeft Johannes de basis van het schildersvak in het atelier van zijn vader geleerd. Johannes wordt later onder meer bekend als decoratieschilder van interieurs, behangsel-schilder en grisaille-schilder in de classicistische stijl.²⁰⁸ Zijn werk komt overeen met de beschildering op het voeteneinde van een hemelbed in Kasteel Heeswijk.²⁰⁹

De zoon van Gerard de Lairese

In 1746 adverteert een zoon van Gerard de Lairese met beschilderde theetafels die bij zijn vader te koop staan op de Prinsengracht tussen de Reguliersgracht en de pakhuizen van De Arent.²¹⁰ Welke zoon hier is bedoeld, Abraham (1670-1727), Jan (1673-1716) of Gerard (de Jonge) is nog niet duidelijk.²¹¹

Advertentie waarin een zoon van Gerard de Lairese met beschilderde theetafels adverteert. Bron: *Amsterdamse Courant*: 5 februari 1746, nr. 16, zaterdag editie.

Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.
Leyden: Andries Coster, 1771, p. 41 en 64-65.

²⁰⁶ J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schouwen, gilden en regeeringe, beschreeven; om te dienen ten vervolge op het werk*, deel 21. Amsterdam en Harlingen: P. Conradi en V. van der Plaats, 1794, p. 129.

²⁰⁷ J. van Gool, *De nieuwe schouwburg der Nederlantsche Kunstschilders en Schilderessen*, deel 2. 's Gravenhage, 1750, p. 364-366.

²⁰⁸ D. Carasso, 'Idem ardor agit. De schilder Joannes van Drecht en zijn leerling Willem Bilderdijs', in: E.K. Grootes en J. den Haan [red.], *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam*. Roden: Nehalennia, 1989, p. 208-220.

²⁰⁹ Collectie Stichting Kasteel Heeswijk, Inv.nr.: KH 2078.

²¹⁰ *Amsterdamse Courant*: 5 februari 1746, nr. 16, zaterdag editie.

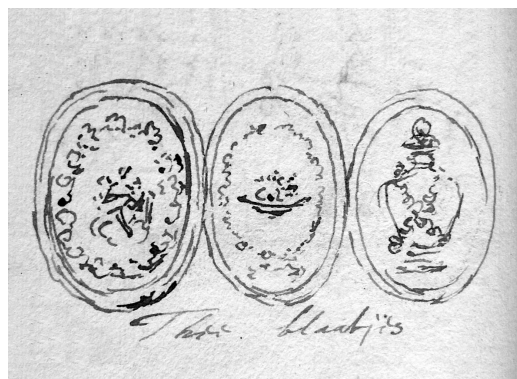
²¹¹ Voor de laatste zie: Ch. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*. Amsterdam: Diederichs, 1857-1864, p. 935

Theodorus Van Pee

Van Theodorus van Pee (1669-1743) meldt *De Nieuwe Schouwburg der Nederlandsche Kunstschilders* (1750) dat hij tuinsieraden en haardfiguren schildert.²¹² Johan van Gool stelt dat hij aanvankelijk zolderstukken, portretten en kabinetstukjes schilderde. Toen dit niet zo goed liep richtte Van Pee zich op thermen, vazen en andere tuinsieraden en 'uitgehakte planken met Beelden van Meiden en Knechts, gelyk men in de Voorhuizen zet'.²¹³ Deze objecten heten nu haardpoppen. Eelman stelt dat Van Pee ook meubilair beschilderde.²¹⁴ Daarvoor is tot nog toe echter geen aanwijzing gevonden.

Philip Tiedeman

Philip Tiedeman (1657-1705),²¹⁵ een leerling van en korte tijd inwonend medewerker bij Gerard de Lairese,²¹⁶ maakt een ontwerp voor drie ovale theeblaadjes met respectievelijk een zittende figuur omringd een krans, een fruitschaal eveneens omringd door een krans en een flacon of theebus.²¹⁷ Onderlangs schrijft Tiedeman de woorden: 'Thee blaatzjes' (zie afb. hieronder).

Jan de Vries

Jan de Vries in Amsterdam werkt vanaf oktober 1698 voor meester-witwerker Abraham Willemsz. en schildert voor hem 21 typen witwerkers-meubels.²¹⁸ De Vries verklaart daarbij tevens dat hij uitsluitend voor Willemsz. zal werken.

²¹² J. van Gool, op.cit., deel 1, p. 272-287; Wagenaar, op.cit., 11e stuk, p. 435.

²¹³ J. van Gool, op.cit., deel 1, p. 273.

²¹⁴ W. Eelman, *Museumstuk: Een bijzonder bedbankje met een verhaal*. De Waal: Cultuurhistorisch Museum Texel, 2009, p. 8.

²¹⁵ A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen*, deel 3. 2^e druk. 's Gravenhage: J. Swart, C. Boucquet en M. Gaillard, 1753, p. 367-371.

²¹⁶ Zie de voorrede in: G. de Lairese, *'t Groot Schilder-Boek*, deel 1. Amsterdam: Willem Coup en Petrus Schenk, 1707; J.C. Weyerman, *De levensbeschryvingen der nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen*, deel 3. 's Gravenhage: E. Boucquet, H. Scheurleer, F. Boucquet, en J. de Jongh, 1729, p. 201-204.

²¹⁷ Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660, p. 53 verso. Zie: P.J. Schoon, 'Een notitieboekje van Philip Tiedeman (1657-1705). Leven en werk van een zeventiende-eeuwse Amsterdamse kunstenaar', in: *Oud-Holland*, jrg. 104 (1990), nr. 1, p. 31-46.

²¹⁸ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731.

Cornelis Wever

Zuidema meldt een kastje, in het bezit van een familie te Arnhem.²¹⁹ Het draagt de signering van een Amsterdamse schilder Cornelis Wever en het jaar 1773. Wever schildert in 1773 tevens het portret van Jan Maurits Quinkhard.²²⁰ Hij is derde klas lid van de Amsterdamse tekenacademie.²²¹

Dordrecht

Cornelis Bisschop

Gedurende zijn rondreis in juli en augustus 1663 maakt Balthazar de Monconys enige aantekeningen over een schilder in Dordrecht die hij 'Cornelius Buscat' noemt, 'qui fait des cabinets, armoires, des étuis de peignes et autres choses de cette sorte'.²²² De Monconys merkt in zijn verslag van zijn bezoek aan het atelier van de schilder helaas niets op over de geschilderde objecten die hij daar ongetwijfeld gezien moet hebben. Hij had, helaas voor ons, meer oog voor de vrouw des huizes.²²³ De notariële archieven aangaande Cornelis Bisschop, want over deze schilder gaat het, leveren geen boedelbeschrijving op. Wel wordt duidelijk dat de man tevens uitgesneden schilderijen maakte die als losstaande poppen dienstdoen.²²⁴ In andere bronnen heet het 'planken met meiden en knechten'.²²⁵ Het gaat hier om objecten die we nu met de term haardpoppen aanduiden. Cornelis Bisschop, die te boek staat als 'fijnschilder'²²⁶ beschildert dus ook houten voorwerpen waaronder meubels.

Leiden

Johannes Mortel

De in Leiden werkzame fruit- en bloemenschilder Johannes Mortel (1652 -1719) schildert twee theetafels voor de verzamelaar Allard de la Court, wonend op het Rapenburg 6 te Leiden. De exacte tekst luidt: '2 geschilderde theetafels door Mortel geschilderd met 1 verguld randje en voeten, kost van schilderen 't stuk F 30,-'. Deze 30 gulden staat gelijk aan € 305,- nu. Johannes Mortel decoreert in hetzelfde huis

²¹⁹ J. Zuidema, 2008.

²²⁰ Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-1531.

²²¹ *Over de natuuryke vereischten in een tekenaar; als mede over de eerste beginselen der tekenkonst. Voorgedraagen den 1sten October 1766*, p. 7.

²²² *Journal des Voyages de Monsieur Balthazar de Monconys*, etc, deel 2. Lyon: Horace Boissat & George Remeus, 1666, p. 128. Voor het volledige verslag zie: GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 30.078. Zie ook: C. Brière-Misme, 'Un petit maître hollandais: Cornelis Bisschop (1630-1674)', in: *Oud Holland*, volume 65 (1950), p. 24-40 en 72.

²²³ *Journal des Voyages de Balthazar de Monconys*. Lyon: Le sieur de Lierges et ses fils, 1665, p. 128.

²²⁴ J.B. Bedeaux en R.E.O. Ekkart (red.), *Kinderen op hun mooist: het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*. Gent/Amsterdam: Ludion, 2000, p. 228; GAD: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 121: 374-375.

²²⁵ A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen*, deel 2. 2^e druk. 's Gravenhage: J. Swart, C. Boucquet en M. Gaillard, 1753, p. 220-222; J. de Kleyn, 'Decoratieve figuren in huis', in: *Antiek*, jrg. 1(1966-1967), nr. 3, oktober, p. 34.

²²⁶ GAD: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 130:31 en 131: 7-39.

ook een losse haardafsluiting met een geschilderde bloempot.²²⁷ Vanaf het midden van de 18de eeuw treden er in het Sint Lucas gilde te Leiden diverse nieuwe leden in die als beroep tafel- of kabinetschilder opgeven, bijvoorbeeld Pieter van den Brant, tafelschilder (1747), Jakobus Toma, tafelschilder (1749), Adrianus Tafijn, witwerkers- en tafelschilder (1756), Pieter van Stellingwerf, tafel- en kabinetschilder (1763).²²⁸

²²⁷ GAL: Archief de la Court, nr. 129, 1766. Zie ook: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, deel 2, p. 346, 348, 486, 490.

²²⁸ GAL: Archief Gilden nr. 850, folio 14, 20, 36, 55.

2.4 Assortiment

In de volgende paragrafen zal per periode het assortiment van witwerkers in de context van de samenleving en het gilde kort de revue passeren. De afzonderlijke typen, die tijdens de inventarisatie en in de boedels van witwerkers veel zijn teruggevonden, zijn meer in detail belicht in de desbetreffende paragrafen in hoofdstuk 3.5.

2.4.1 1650-1700

Ontwikkelingen

Tijdens de inventarisatie zijn er geen meubels aangetroffen die met zekerheid vóór 1650 dateren. Zoals reeds in het hoofdstuk 2.3 over het gilde duidelijk werd, ontwikkelt het ambacht van witwerker zich gedurende de 17de eeuw uit de productie van klein huisraad. Afhankelijk van de lokale bepalingen wordt dit kleine huisraad, behalve door witwerkers, tevens door kramers, kleinhoutbewerkers, timmerlieden en bijvoorbeeld stovenmakers gemaakt. In Amsterdam maken witwerkers al vroeg volop meubels. Het volgende versje van vóór 1682 is daarvoor illustratief:

'Voor een Witwerkers Huis, t' Amsterdam in de Hertestraat

Gy jonge Vrouwen,
Die nu gaat Trouwen,
Koopt hier een Tafel met een Kas;
Een Kakstoel komt u ook te pas.
En alles wat hier onder staat
Zulje vinden in de Hartestraat'.¹

Het gaat hier mogelijk om het witwerkers-pand van Hendrick Sweteringh.² De aan het witwerk te relateren goederen in zijn boedelinventaris (1655) zijn:

13 rechtbanken
8 schenktafels
2 kamerstoelen
13 halvemaaan tafels
3 baktafels
15 kinderkakstoelen
2 slaapbanken
14 ongeschilderde schenktafels
25 ongeschilderde kinderkakstoelen

¹ Hieronymus Sweerts, *Koddige en ernstige opschriften, op luyffens, wagens, glazen, uithangborden en andere taferelen*. Amsterdam: Jeroen Jeroense, 1682.

² SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276; zie ook J.G. Dillen, *Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam*, deel 3. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1974, nr. 1336.

15 ongeschilderde halvemaan tafels
2 hondenhuizen
3 ongeschilderde baktafels
4 witte geschilderde rechtbanken
4 groene stoelen
Enige werkbanken en enige witwerkersgereedschappen

Zowel het versje als de boedelinventaris van het witwerkers-pand maken duidelijk dat witwerk, althans in Amsterdam, niet meer alleen op klein huisraad slaat. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw wordt het, ook onder een breed publiek, steeds meer geassocieerd met meubilair. Deze ontwikkeling verloopt niet in elke stad even snel. De in Rotterdam werkende Jan Dircksz. de Vrijer heeft bij de dood van zijn vrouw Susannetgen du Castel (1671) in totaal 455 winkelgoederen.³ In volgorde van aantallen zijn dat vier maten rekjes, geschilderd en ongeschilderd (407), vier soorten tafels (14), bakken voor drinkglazen (8), twee soorten stoelen, wederom geschilderd en ongeschilderd (5), twee soorten kasten (4), twee soorten kisten (4) en wiegen (2). De Vrijer produceert dus vooral klein huisraad, te weten rekjes.

In Dordrecht verloopt het proces van huisraad naar meubels nog langzamer. Dit is aan de boedel van Dirck Hendricxz. Mutsert goed te zien. Hij is witwerker én kramer.⁴ Een aantal zaken in zijn inboedel (1694)⁵ maakt het waarschijnlijk dat hij hout bewerkt, zoals een grote en een kleine schaaftank, een mand gereedschap, koperen spijkers, 300 klauwieren⁶ en wagenschot. Zijn acht houten winkeldozen kunnen verkoopwaar zijn of ze horen, evenals de toonbank, bij de winkelinventaris. Onder de noemer 'Withoutwerken' staat er bij hem een grote diversiteit aan huishoudelijk voorwerpen opgesomd zoals dwijlstokken, diverse soorten lepels, grote partijen geschilderde en onbeschilderde bakken en bakjes, houten tafelborden, stoven en zaken die dienen voor voedselbereiding en de was. Daarnaast heeft hij vele rattenvallen en verschillende soorten vogelkooien in huis. Het direct daarna genoemde vier pond koperdraad zou goed gebruikt kunnen zijn voor de productie van deze vallen en kooien. Hier is nog een witwerker "oude stijl" aan het werk, die zich toelegt op huishoudelijke gebruiksvoorwerpen en niet op meubels.

Meubeltypen

Een aantal meubeltypen is kenmerkend voor de periode 1650-1700. Vanaf het begin komt de kinderkekstoel, het kruisvoetkabinet en de ovale hangoortafel op. Daarnaast is de schenktafel, de kattenbanktafel en de rechtbank de gehele periode in zwang. Ledikanten en wiegen worden, naar voorbeeld van de schrijnwerker-exemplaren, sporadisch gemaakt. Tenslotte zijn er tweedeurs maar vooral vierdeurs kasten waarvan de rijk gedecoreerde exemplaren met grisaille beschilderingen of

³ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460: folio: 119-129 (oude nummering 60-65). Datum: 11-11-1671.

⁴ GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 651.

⁵ GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 594, folio 137.

⁶ Klauwieren zijn haakspijkertjes.

mythologische dan wel Bijbelse voorstellingen in de 20ste-eeuwse literatuur het meeste aandacht krijgen.

Van een aantal typen meubels, die veel in witwerkers-winkels voorkomen, zijn slechts enkele exemplaren bewaard gebleven. Dit geldt onder meer voor de vele typen borden- of schotelrekken, lepelrekken, kannenrekken en eierrekken. Het eierrek dat het Nederlands Openluchtmuseum bewaart stamt uit deze periode (zie onder).⁷ Op beide zijden prijkt een kwabstijl cartouche, omringd door rood geaderde witte tulpen en een pioenroos. In de cartouches staan respectievelijk een allegorie op de wijsheid in de persoon van de godin Minerva en een allegorie op de hoop. Daaronder zijn de initialen A.L. met het jaartal 1689 te lezen (Catalogus Deel 3, p. 893).

Beide wangen van een eierrekje, gedateerd 1689. Maten: H.40 x B.44 x D.14 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.643.

Dit eierrek is weliswaar van eikenhout maar illustreert hoe ook de naaldhouten exemplaren in de tweede helft van de 17de eeuw vormgegeven kunnen zijn. Een naaldhouten bordenrek uit de laat 17de eeuw heeft gecontourneerde wangen en een smalt blauwe beschildering met rood geaccentueerde randen.⁸

⁷ Collectie Nederland Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.643.

⁸ Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 306.

Er worden in boedelinventarissen van witwerkers-winkels verder veel bakken genoemd zoals schuif, brood-, schuur-, spek-, kaars-, winkel- en mangelbakken. Deze zijn tijdens de inventarisatie nauwelijks teruggevonden, althans niet uit de 17de eeuw. Een voorbeeld is de mogelijk laat 17de-eeuwse bak met schuifdeksel en een van origine groen fond (zie afb. hieronder).

Naaldhouten van origine effen groen beschilderde bak met schuifdeksel. Afkomstig uit het pand van de voormalige apotheek op de Houtmarkt 73 te Zutphen. Datering: 1680-1750. Maten: H.17,3 x B.20,8 x L.37,2 cm. Particuliere collectie (Catalogus Deel 3, p.937) .

De meeste in museale collecties bewaarde mangelbakken stammen uit de vroege 19de eeuw of later. Door het intensieve gebruik en het natte wasgoed zullen de oudere exemplaren verloren zijn gegaan. Een uitzondering vormt de mangelbak met een grisaille beschildering met het jaartal 1686 in de collectie van het Fries Museum (zie afb. p.69).⁹

⁹ Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM. 9263.

Mangelbak voorzien van grisaille beschildering en rode accenten. Datering: 1686.
Maten: H.8,5 x L.46,5 x B.32,5 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM. 9263
(Catalogus Deel 3, p.921).

Tegen een nu grijs fond staan een vrouw en een man ten voeten uit. Zij hebben ieder een herdersschopje, omwikkeld met een rank. Op de achterzijde prijkt een fruitstuk, bijeengehouden door een rode strik, met daaronder de tekst: ANNO 1686.

Een aantal typen meubels, dat voorkomt in 17de- en 18de-eeuwse archivalia, is tijdens de meubelinventarisatie niet aangetroffen. In de bronnen wordt het meest frequent de slaapbank genoemd.¹⁰ Deze komt voor in witwerkers-reglementen,¹¹ in witwerkers-winkels¹² en in particuliere woonhuizen.¹³ De term slaapbank is voor verschillende soorten meubels gebruikt. De twee belangrijkste betekenissen lijken ten eerste een bank in de moderne betekenis van het woord, zoals de eikenhouten

¹⁰ Zie ook: K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 14.

¹¹ P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerlieden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam etc.* Rotterdam: Jacobus Bronkhorst, 15 augustus 1774, letter E, artikel 52 (1658). Hierin staat wat de Rotterdamse witwerkers vanaf nu mogen maken en verkopen: 'Regtbanken, Tafels met gedraaide Stylen, verdikt en onverdikt, Schotelrakken, Kruiswerken, Onder-Luurkasjes met verdikte Stylen, Voeten van Claversimbels, met verdikte Stylen, Slaapbanken, opstaande Bak-Tafels, drie-beende hangende Tafels, Kanne-Borden, Kakstoelen, Wiegen, halve Kasjes op Stylen, met gaten en pennen vergaard en met Lysten verciert, alles van week en zagt Hout; Huysmeubilen....., behoorende aan de Witwerkery, te weeten, alle soorten van Vuuren Huyskasten, Tafels, Kabinetten, Slaapbanken, Koffertjes.'

¹² GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556 e.v.: Witwerker Frans Asselaer (1703).

¹³ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5358: Cornelis Nop (1794). Op zolder heeft hij diverse zaken waaronder een geschilderde slaapbank.

slaapbank met leuning die in 1657 in Weesp wordt vermeld.¹⁴ Ten tweede vermeldt het *Woordenboek der Nederlandse Taal* een slaapbank met een gordijn en val.¹⁵ Dit lijkt een ledikant dat rondom geheel afsluitbaar is. In deze betekenis gebruikt, kan het gelijk zijn aan de soms vermelde beddenkoets of slaapkoets die in de regel met valletjes en gordijnen is uitgevoerd.

De eveneens dikwijls in witwerkers-winkels aangetroffen hondenhokken zijn evenmin in collecties teruggevonden.¹⁶ Hoe deze eruit gezien kunnen hebben illustreert het interieurstuk, eerder toegeschreven aan Willem van Mieris uit 1723.¹⁷ In een woonvertrek staat een hondenhok met daarop een geschilderde imitatie van een grijs leistenen dak, een roodbruine bakstenen muur en een gecontourneerd rood geschilderd front.

Kisten

Vanaf het begin maken witwerkers, naast huishoudelijk gebruiksvoorwerpen en meubels, ook kisten. Doodskisten zijn in de periode van onderzoek over het algemeen het domein van de timmerlieden.¹⁸ Maar ook onder de witwerkers zijn er die doodskisten maken zoals de Rotterdamse Jacob Jans in 1661¹⁹ en zijn Amsterdamse collega meester-witwerker Pieter Edenburg op de Herengracht.²⁰

Belangrijker is de productie van pakkisten, in de 17de en 18de eeuw dikwijls kassen of pakkassen genoemd. In de Ordonnantien van het Amsterdamse houtzaagmolenaarsgilde worden in 1746 de vele klachten behandeld van de 'Mr. witwerkers of pakkastemakers'. De Amsterdamse houtzaagmolens kunnen namelijk niet aan hun houtbehoefte voldoen, een indicatie van de grote productie aan pakkisten in Amsterdam door witwerkers.²¹ Al in 1664 beroepen de Rotterdamse witwerkers zich op hun privilege om Oost-Indische en zeekisten te mogen maken.²² In de vroeg 18de eeuw zien we dat de Rotterdamse Frans Asselaer (1703) zeekisten aan de V.O.C. levert.²³ Door diens grote vraag naar kisten is de V.O.C zelfs een van de grootste klanten voor witwerker Lodewijk Schoon (1776).²⁴ Een dergelijke kist met het monogram van de VOC-kamer te Rotterdam staat afgebeeld op het bijgaand tegeltableau (zie afb. p.71).

¹⁴ MI: boedelbank, code: 1657,2.

¹⁵ *Handschriften uit het archief van Noord-Holland*. Wormer, 1773.

¹⁶ Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam heeft bij zijn overlijden vijf hondenhuizen in zijn winkel waarvan één met een hek (SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, datum: 23-1-1728). In het Amsterdamse witwerkerspand staan in 1668 twee ongeschilderde hondenhuizen (SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220).

¹⁷ RKD: database, afb.nr.: 0000272699.

¹⁸ In Alkmaar maken de huistimmerlieden en niet de witwerkers lijk-kisten. Deze dienen gekeurd te worden alvorens men ze zwart lakt. Zie: *Ordonnantie op de Timmermans-, Schrijnwerkers-, witwerkers-, klein-houtwerkers- en maatenmakersneering en handteering binnen Alkmaar*. Alkmaar: Hendrik Coster, 1804, art. 27 t/m 30.

¹⁹ GAR: Toegangsnr.: 277, Inv.nr.: 140, folio 316.

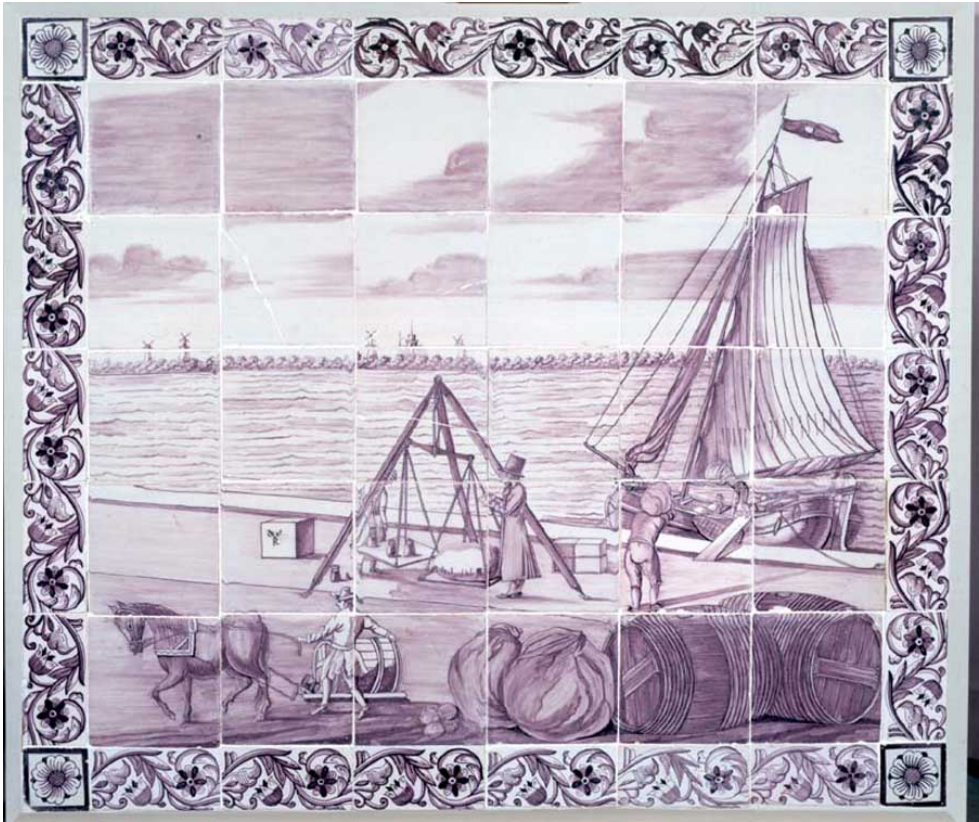
²⁰ *Amsterdamse Courant*: 26-3-1740.

²¹ *Ordonnantien van het hout-zaag-molenaars Gild der Stad Amsterdam*. Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1746, p. 25-27.

²² GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 397, folio 243, datum: 23-3-1664.

²³ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 551-559.

²⁴ GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 44-103

Binnenvaartschip met op de kade links een kist met monogram VOOR (Verenigde Oost Indische Compagnie Rotterdam). Datering: 1775-1800. Maten: H.84 x B.97 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.24924-55.

2.4.2 1700-1800

Context

Was de 17de eeuw in economische zin de Gouden Eeuw voor de Republiek, voor witwerkers was dat de 18de eeuw. De basis daarvoor wordt in de 17de eeuw gelegd door de bevolkingsgroei en de grote toestroom van minder welvarende immigranten die een graantje meepikken van de Hollandse bedrijvigheid. Dit arbeidsleger van ambachtslieden, kruiers, slepers en dienstmeiden vormt een deel van de afzetmarkt voor de witwerkers. Daarnaast daalt de economie na 1660, mede door de vier Nederlands-Engelse oorlogen. Hierdoor ontstaat er een groeiende vraag naar imitaties en treedt er een verschuiving op van ezelschilderwerk naar decoratief schilderwerk.¹ Op het gebied van meubilair zien we dat snijwerk, marmer en dure houtsoorten vanaf de laat 17de eeuw meer en meer in verf worden geïmiteerd. Patriciërs, die in de 17de eeuw nog eikenhouten meubels met snijwerk aanschaffen, gaan in de 18de eeuw naast meubels van tropische houtsoorten meer witwerk kopen. Zij laten bijvoorbeeld theetafels door een bekende schilder decoreren. Bij de minder gegoeden is het doorsnee witwerk in trek, meestal geschilderd door de witwerker zelf of door een decoratieschilder. De witwerker krijgt hierdoor iedere maatschappelijke laag als klant.

Totale productie

Er zijn weinig bronnen bekend waaruit blijkt hoeveel meubels witwerkers in totaal produceren. Alleen van Frans Dircksz. Sluijter weten we dat hij tussen 1706-1720 in totaal 11.685 meubels aflevert. Dat zijn gemiddeld 835 meubels per jaar. We kunnen deze aantallen extrapoleren naar alle witwerkers die onder hetzelfde economische gesternte en dezelfde logistieke omstandigheden werken: de witwerkers in Amsterdam in die periode. Gemiddeld zijn er dan 54 witwerkers actief in de hoofdstad. Van de vijf bedrijven waarbij dat bekend is hebben deze gemiddeld iets meer dan zeven schaaftbanken. Sluijter is met zijn acht schaaftbanken dus een boven gemiddeld groot bedrijf. Afgaande op het aantal schaaftbanken zouden deze vijf bedrijven elk jaarlijks zo'n 750 meubels kunnen produceren. Geëxtrapoleerd naar de in totaal 54 actieve Amsterdamse witwerkers in die periode zijn dat ruim 40.000 meubels per jaar. Gelet op het totale aantal witwerkers in Nederland zouden de witwerkers landelijk het dubbele aantal van 80.000 meubels per jaar hebben kunnen opleveren. Afgaand op het aantal meubels dat tijdens de inventarisatie uit deze periode is teruggevonden is er vandaag de dag slechts een promille van de totale productie bewaard gebleven.

Je kunt een dergelijke berekening ook baseren op het aantal meubels dat bij het opstellen van een inventaris in de winkel is aangetroffen. Dat is echter een momentopname waarbij onduidelijk blijft hoeveel keer per jaar dat aantal is verkocht.

¹ P. Bakker, 'Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660', in: *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Leiden: De Werkgroep Zeventiende Eeuw, 2012.

Maar als we de winkelvoorraad als leidraad nemen dan voert Frans Dircksz. Sluijter in 1727 een bedrijf van gemiddelde grootte en produceren de Amsterdamse witwerkers circa 45.000 meubels per jaar. In heel Nederland worden er dan circa 90.000 witwerkers-meubels geproduceerd.

Assortiment

In de 18de, evenals in de 17de eeuw, zijn er geen meubels aan te wijzen die slechts een plaatselijke verspreiding kennen. Zoals we nog zullen zien in het volgende hoofdstuk, treedt dit pas op in de 19de eeuw en dan nog slechts spaarzaam. Deze late regionalisering van materiële cultuur is op meer terreinen geconstateerd zoals bij streekdrachten en het snijwerk op mesheften.²

Een aantal typen meubels bestaat al in de 17de eeuw en wordt ook in de 18de eeuw door witwerkers geproduceerd. Zo zullen de meeste aangetroffen kruisvoetkabinetten eerder vroeg 18de-eeuws dan laat 17de-eeuws zijn. Daarnaast blijft men de al in de 17de eeuw populaire hangoortafels gedurende de hele 18de eeuw produceren. Hetzelfde geldt voor rechtbanken, slaapbanken en kakstoelen. Kattenbanktafels zijn al in 1650 in zwang en blijven, zij het schaarser, de gehele 18de eeuw voorkomen. Aan het einde van de 17de eeuw worden er al latafels (ladekasten) genoemd onder het werk van witwerkers. Dit meubel vindt vooral na 1750 landelijke aftrek.

Daarnaast zijn er meubels die hoofdzakelijk in de 18de eeuw in het witwerkers-assortiment voorkomen. De belangrijkste daaronder zijn theetafels en theeblaadjes. Zij komen weliswaar al in de late 17de eeuw voor, maar zijn het gezicht van de 18de-eeuwse witwerkproductie. Voor de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter vormt het 70% van zijn totale productie. Christiaan van der Ondermeulen heeft 325 theebakjes, -tafels en -blaadjes in zijn winkel staan, ongeveer de helft van zijn winkelvoorraad.³ Ook de Rotterdamse witwerker Frans van Asselaer produceert naast ovale tafels vooral theetafels.⁴ In Alkmaar, waar per tijdvak slechts enkele witwerkers actief moeten zijn geweest, vormt het theegoed eveneens de grootste categorie. Dit is onder meer te zien in de witwerkwinkel van Gerrit Snijder.⁵ Met 108 voorwerpen vormen daar de theetafels, -blaadjes, -vlootjes, -tobbetjes, -rekken en -stoofjes samen de grootste categorie.

Gueridons komen we eveneens al in de late 17de eeuw tegen. De naaldhouten beschilderde exemplaren breken echter pas door in de 18de eeuw. Vanaf de vroege 18de eeuw doen ook de gemakskoffers hun intrede in het assortiment van de witwerkers. Daarnaast is het kwartronde hangende hoekkastje vanaf het midden van de 18de eeuw uiterst populair. Het zal zich vanaf 1800

² P. Brouwer, *'t Paeremes. Het boerenwerkmes met besneden heft: twee eeuwen volkskunst in Zeeland*. Leuvenheim: Uitgeverij Phoebe bv, 2002, p. 18.

³ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

⁴ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, 23-2-1702.

⁵ RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr.: 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

ontwikkelen tot een op de grond staande hoekkast met een wat forsere plint en étagère.

Er zijn diverse meubels die pas in de loop van de 18de eeuw opkomen en in de 19de eeuw populair blijven. Buffetten en linnenkabinetten nemen daarbij de belangrijkste plaats in. De hoge kwartronde hoekkast met een rocaille kuif is onder het schrijnwerk al in het midden van de 18de eeuw in zwang. In geschilderd naaldhout wordt dit model pas vanaf de late 18de eeuw populair. Het bureau of schrijfcomptoir is al vanaf 1751 onderdeel van de Haarlemse gildeproef. Vrijwel elke 18de-eeuwse witwerker maakt dergelijke meubels, maar ze vormen slechts een klein percentage. Naast deze categorieën worden er, net als in de 17de eeuw, allerlei dozen, bakken, kisten en rekken geproduceerd. De volledige lijst met witwerk van Gerrit Snijder in Alkmaar is daar een voorbeeld van (zie bijlage).

Stekendoos voor een driepuntsteek. Op het deksel het opschrift: ANNO Jelle Feikes 1764. Maten: H.14 x B.42 x D.37 cm. Collectie Fries Scheepvaart Museum, Inv.nr.: 2003-244 (Catalogus Deel 3, p.906).

Rond 1770 verliest het beschilderde meubel onder de elite aan populariteit, zoals het geval is op het Rapenburg in Leiden.⁶ Items als de hangoortafel, de ladekast en de theetafel, eerder frequent vervaardigd van geschilderd naaldhout, worden meer en meer door mahoniehouten exemplaren vervangen. Het beschilderd

⁶ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.

meubilair blijft op deze gracht in gebruik in de minder representatieve ruimten zoals de knechtenkamer en de keuken. Pas tegen het einde van de 18de eeuw komen beschilderde ameublementen bij de allerrijksten weer in zwang. De classicistische ameublementen van de rijke bankier Henry Hope voor het Paviljoen Welgelegen te Haarlem, die in de Kopskamer in het Rijksmuseum en de stoelen in het Centraal Museum te Utrecht, de laatste twee van Abraham van der Hart, moeten in deze mode worden begrepen.⁷ Een ander voorbeeld in dit genre is het hemelbed in kasteel Heeswijk.⁸ De veelal beuken- en iepenhouten rompen van deze meubels zijn echter door schrijnwerkers gemaakt.

Naaldhouten bedtafel met okergeel fond en donkerbruine biezen uit Huize Hulshorst. Datering: 1790-1810. Maten: H.69,5 x D.32,5 x L.49 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33708 (Catalogus Deel 2, p.6).

In de loop van de 18de eeuw produceren Nederlandse schrijnwerkers meer en meer niet alleen losse meubels maar tevens geheel bij elkaar passende ensembles. Pas na 1780 zien we voor het eerst ook beschilderde naaldhouten ensembles en wel in de hierboven aangestipte classicistische mode. Deze ensembles staan in

⁷ F. Grijzenhout & C. van Tuyll van Serooskerken, *Edele eenvoud: Neo-classicisme in Nederland, 1765-1800. Haarlem: Frans Halsmuseum, Teylers Museum. Den Haag: Rijksdienst Beeldende Kunst. Zwolle: Waanders, 1989, p. 115-116; W. Fock & I. van Zijl (red.), *Het Utrechtse huis. De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. Meubelen tot 1900*. Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 250-254; R.J. Baarsen, *Nederlandse Meubelen 1600-1800. Rijksmuseum Amsterdam*. Zwolle: Waanders, 1993, cat.nr.: 67, p. 140-141.*

⁸ Collectie Stichting Kasteel Heeswijk, Inv.nr.: KH 2078.

representatieve ruimten bij patriciërs en edelen. Voorbeelden hiervan zijn teruggevonden uit Kasteel Heeze, Huize Hulshorst (zie afb. p.75), buitenplaats Ionica aan de Amstel, Huis ten Donck en hofstede Vredelust. Dergelijke ameublementen kunnen bestaan uit ladekasten, chiffonnières, hoge kwartronde hoekkasten, hoekbuffetten, tafels, stoelen, ledikanten, hemelbedden en bedtafeltjes. In de hofstede Vredelust van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior staan in totaal 92 geschilderde meubels waarbij 52 maal is vermeld dat het om witwerkers-goed gaat.⁹ In vrijwel elke slaapvertrek staat een ledikant, bedtafeltje en ladekast of chiffonnière, alle beschilderd.¹⁰ Ter vergelijking: in datzelfde Vredelust bevinden zich op dat moment slechts elf mahoniehouten meubels.

Behalve met de prevalerende mode kan de omarming door de elite van complete naaldhouten beschilderde meubelensembles ook met de laat 18de-eeuwse economische malaise te maken hebben. Deze ensembles met de dan populaire zachte tinten en fijne classicistische decoraties is aan de minder bedeelden grotendeels voorbijgegaan. Uitzonderingen daar gelaten verschuift rond 1800 het aanzien van het beschilderd meubilair bij het gros van de Nederlanders van de notenhout-imitatie en het aloude blauwe fond naar mahoniehout-imitaties.

⁹ SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc. 16, 17 en 20 Juni 1829.*

¹⁰ SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A.

Geschilderde classicistische stoel met grijs fond en zwarte biezen uit de boedelinventaris van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior. De getoonde biezenmat is niet origineel. Datering: 1780-1820. Maten: H.89 x B.47 x D.39 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12124-51.

Stoelen

De meest geproduceerde geschilderde stoel is waarschijnlijk de groene knopstoel. Deze wordt niet door witwerkers maar door houtdraaiers en stoelgroeners gemaakt (zie hoofdstuk 3.4 Beschrijvingen). Slechts een enkele witwerker maakt stoelen. Zo staat er op de zolder van de witwerkers-winkel van Evert van Essen in de Gravestraat een partij stoelen en een daartoe behorende partij biezen.¹¹ De stoelen die tot bovengenoemde classicistische ensembles behoren zijn nauwelijks bewaard gebleven. In kasteel Heeze staat nog een aantal exemplaren, oorspronkelijk groen geschilderd met een in banen afwisselend groen en wit geschilderde biezen mat. Boven de zuidvleugel op de zolder van hetzelfde kasteel is nog één niet overschilderde gematte stoel aanwezig, met een bierkleurig fond en bruin geschilderde biezen. In de hofstede Vredelust van Pieter de Clercq Junior staan in de vroege 19de eeuw 42 geschilderde stoelen, waarvan 26 met een biezen zitting.¹² In de verkoopcatalogus, waarin ook de meubels van zijn huis op de Keizersgracht worden aangeprezen, staan in totaal 46 witwerkers-stoelen met biezen zittingen opgesomd.¹³ Vijf van deze stoelen en een armstoel dragen een grijs fond met zwarte biezen (zie afb. p.77).¹⁴

¹¹ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635. Datum: 15-4-1796.

¹² SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.

¹³ SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc.* 16, 17 en 20 Juni 1829, p. 16, nr. 61-67.

¹⁴ Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12122-51 t/m NOM.12127-51.

Bijlage. Witwerk in het familiebedrijf van vader Justus Snijder en zoon Gerrit Snijder te Alkmaar. Bron: RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr.: 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

Theedrinken (108)

Theetafels 13
Theevlootjes 10
Theetobbetjes 10
Theerekken 8
Theestoofjes 1
Theeblaadjes 2
Rozen blaadjes 32
Haagse blaadjes 16
Boeren blaadjes 14
Olijven blaadjes 2

Bergmeubels (36)

Boeren kasten 9
Latafels 7
Kabinetten 5
Lessenaars 5
Bureaus 4
Meidenkisten 3
Hoekkasten 2
Porseleinkastjes 1

Tafels (30)

Veldtafels 11
Speeltafels 10
Boeren tafels 4
Nachttafels 3
Porseleintafels 1
Spoeltafels 1

Kindergoed (25)

Luierbakken 12
Kinderstilletjes 9
Kinderstoelen 3
Kakstoel 1

Toilet (23)

Koffertjes met schuine hoeken 12
Vierkante koffertjes met schuine hoeken 8

Vierkante koffertjes 3

Slapen (13)

Bedbankjes 12

Slaapbank 1

Wasgoed (3)

Kreukeltafels¹⁵ 2

Klerenbakken 1

Overig (126)

Haardschutjes 22

Schotelrekken 49

Schotelbakken 14

Kappenkistjes 13

Damborden 10

Bloembakken 6

Glazenrekken 6

Schenkbakken 5

Stomme knechten 1

¹⁵ De term 'kreukel' is waarschijnlijk afgeleid van kreuken en hier gebruikt in de betekenis van het vouwen van wasgoed. Zie: J. Pannekeet, *Westfries woordenboek*. Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1984, p. 190; G.J. Boekennoogen, *De Zaanse Volkstaal*, deel 2. Zaandijk: J. Heijnis Tsz, 1971, p. 229.

2.4.3 1800-1930

Van witwerker naar fabriek

Aan alles is te zien dat de Franse tijd ook voor witwerkers een zware tijd is. In de vroege 19de eeuw is het aantal witwerkers nog gering. Ten opzichte van de late 18de eeuw is het aantal witwerkers in het eerste decennium van de 19de eeuw gehalveerd (zie hoofdstuk 2.2. Verspreiding, aantallen en familierelaties). Het aantal witwerkers-bazen en -knechten ligt laag en slechts een zeer gering aantal knechten bereikt in deze tijd de status van meester. Deze aantallen nemen in de eerste helft van de 19de eeuw slechts langzaam toe. In een landelijke opgave van fabrieken en werkwinkels uit 1819 staan er slechts acht.¹ De witwerkers én het armere deel van hun clientèle lijken ruim een hele generatie nodig te hebben om van de Franse bezetting te herstellen.

Vanaf 1850 begint het aantal witwerkers te groeien, vooral in het westen van Nederland. Daaronder bevindt zich in Amsterdam een aantal grote bedrijven zoals De weduwe J. Ziegelaar en Willem Carel Ogreen. Die laatste zal hierna apart belicht worden. Deze grote bedrijven voeren steeds minder de term witwerker maar gaan over op het predicaat fabriek. Wel blijven zij de term witwerker gebruiken bij de werving van personeel zoals bijvoorbeeld voor een witwerker-schilders en een witwerker-kastenmakers.

Assortiment

In een vroeg 19de-eeuwse verhandeling wordt gesteld dat witwerkers naaldhout gebruiken: 'waarvan zij dan ook niet alleen allerlei pak-, dood-, en andere kisten, vleschenkelders, banken, tafels, linnen- en kleerkasten maken; maar ook nog allerlei laêtafels, kabinetten, comodes secretaïres, schenk- en bedtafels, hoekbufetten, ledekanten, of bedsteden, enz. vervaardigen, die naderhand geschilderd, gevernist en somtijds fraai bewerkt en met allerlei beslag voorzien worden, dat dezelve thans niet zelden in de voornaamste vertrekken, zelf der aanzienlijkste lieden, (doch meer tot sieraad dan tot gebruik) geplaatst worden. Jammer is het maar, dat er sommigen onder zijn, die zoo ontzaggelijk met hun werk knoeien, en hetzelfde veeltijds van oude brokken hout in elkander lappen, dat het niet zelden onder het gebruik tot schade der bezitters ontdekt wordt. Wat de bewerking van het hout, dat zij gebruiken, betreft, en hunne Gereedschappen, daarin verschillen zij zeer weinig van de Timmerlieden, behalve dat hun werk, uitgenomen de pakkisten, geheel niet of zeer zelden ongeschilderd of ongeverfd door hun geleverd wordt, daar bij de Timmerlieden juist het tegendeel plaats heeft'.²

Wat ten eerste opvalt aan deze beschrijving is dat de witwerkers hun zaken altijd schilderen. Men kan er bij de vermelding van vurenhouten meubels in

¹ *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19^e eeuw. Supplement.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1979, p. 484.

² G.C. de Greuve, *Volkslees, of onderwijzers handboek*. Maatschappij tot nut van 't algemeen. Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3^e afdeling, 4^e hoofdstuk, p. 78-79.

boedelbeschrijvingen dan ook veilig van uit gaan dat deze op de een of andere wijze geschilderd zijn. Ten tweede maken de witwerkers in de vroege 19de eeuw nog alleen naaldhouten meubels. Gedurende de tweede helft van de 19de eeuw gaan genoemde fabrieken een groter assortiment aan houtsoorten gebruiken en produceren zij tevens eiken-, noten-, mahoniehouten meubels. Het gebruik van meerdere houtsoorten is mogelijk nu de witwerkers niet meer belemmerd worden door gilderegels.

Uit de vroeg 19de eeuw zijn vrijwel geen beschilderde meubels bewaard gebleven. Uniek is dan ook de scheerspiegel uit deze periode met een van origine heldergroen fond (zie afb. hieronder).

Scheerspiegel met lade en in hoogte verstelbare spiegel. Datering: 1820-1840.
Maten: H.187 x D.34,5 x B.42 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum,
Inv.nr.: N.43449 (Catalogus Deel 3, p.557).

Een aantal ontwikkelingen in het witwerkers-assortiment domineert de 19de eeuw. Theetafels, gueridons en hangoortafels worden niet of nauwelijks meer geproduceerd. Het linnenkabinet komt weliswaar in de 18de eeuw op maar beleeft daarentegen pas nu, in de 19de eeuw, zijn grootste productie. Dit geldt evenzeer voor de ladekast. In de 18de eeuw is het gebruikelijk halfronde hoekkastjes op te hangen. In de 19de eeuw krijgen deze kastjes een forse plint en komen ze op de grond te staan. Buffetten worden pas weer populair in de laat 19de eeuw. Ook losse ledikanten komen tegen het einde van de 19de eeuw steeds vaker voor. De poten van een standaard tafel zijn tot circa 1875 in de regel nog vierkant in doorsnede en taps toelopend, later gedraaid. Nieuw is het nachtkastje, dat zich uit het laat 18de-eeuwse bedtafeltje lijkt te ontwikkelen. Ook de tweedeurs leg-hangkast wordt populair. De wastafel, die al in de eerste helft van de 19de eeuw tot het assortiment van een witwerker behoort, komt rond 1900 bij iedereen in trek. Tot slot zijn er drie typen die slechts een regionale verspreiding kenden. De gortlade en de tafelmastjes lijken een Noord-Hollands fenomeen. Van het Huizer buffet staat nu vast dat zij daar van origine is gebruikt en waarschijnlijk ter plaatse ook door één bedrijf is gemaakt (zie hoofdstuk 3.5.4).

Beschildering

'Bij Jan Lijm, in kunst ervaren,
Vlijtig tot zijn onderhoud,
Vindt men alle soort van waren,
Die hij schijn geeft van gladhout.
Echter wil hij niet bedriegen,
Als hij ons zijn meubels vent:
Nu! wie zich in slaap laat wiegen,
Is met witwerk onbekend.
Hij, die nooit wil zijn bedrogen
Door hetgeen is mooi in schijn,
Moet goed kijken uit zijn oogen,
En in koopwaar kundig zijn'.³

Dit kinderversje uit 1835 illustreert de al vanaf 1800 gangbare praktijk. Het is gedaan met het gedecoreerde of bont beschilderde meubel. De witwerkers leggen zich meer en meer toe op de imitatie van hout hetgeen 'gladhout schilderen' heet.⁴ De gehele 19de eeuw zullen mahoniehout-imitaties populair blijven. Daar komen vanaf 1840 palissanderhout-imitaties bij, rond circa 1860 gevolgd door imitaties van (vogelogen-) esdoornhout. De eikenhout-imitatie bestaan al in de 18de eeuw maar wordt op meubels pas na 1860 een landelijke trend. Eerst zijn deze eikenhout-imitaties lichtgeel, okerkleurig. Tegen het einde van de 19de eeuw worden zij in rauwe omber uitgevoerd. Eveneens raken tussen 1860-1900 blonde notenhout-imitaties in zwang, gecombineerd met donkerder aangezette profielen. Bij al deze hout-imitaties kunnen op de panelen kaders zijn aangebracht bestaande uit met de hand getrokken biezen,

³ *Prentenboekje voor kinderen*. Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, [1835], p. 1.

⁴ L. Simis, *Grondig Onderwijs in de Schilder- en Verw-kunst*. 2^e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 232-245.

in de hoeken voorzien van florale decoraties, dikwijls met behulp van sjablonen getamponneerd. Dit laatste doet rond 1830 zijn intrede en blijft de rest van de 19de eeuw populair.

Van winkel naar magazijn

De verkoop van meubels door de witwerkers aan particulieren en wederverkopers geschiedt aan huis en vanuit de werkplaats. Huis en werkplaats bevinden zich in sommige gevallen in hetzelfde pand. Deze verkooppunten worden in de eerste helft van de 19de eeuw nog voornamelijk met de term winkel aangeduid. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw komt de term magazijn in zwang. De magazijnen van de witwerkers zelf lijken nog vooral meubels aan te bieden. In de magazijnen van wederverkopers⁵ zijn vanaf 1850 niet meer alleen beschilderde naaldhouten meubels te koop maar een veel groter assortiment. Zo is er daarnaast ook serviesgoed, keukengerei, ijzeren bedden en wiegen, karpetten, spiegels, kleding en huishoudtextiel te vinden. Magazijnen van wederverkopers van beschilderde meubels bevinden zich vanaf circa 1850 door het gehele land in vrijwel alle grote plaatsen. Sommige magazijnen, zoals in Leiden en Leeuwarden, verkopen beschilderde meubels die in Amsterdam zijn gemaakt.

In de tweede helft van de 19de eeuw, en vooral na 1875, is er een sterke groei van het aantal witwerkers te zien. Amsterdam kent in die periode minstens twintig grote bedrijven, Rotterdam zeker tien. Daarbuiten zijn er door heel Nederland in elke grote plaats wel een of twee actief, van Middelburg tot Groningen en van Haarlem tot Arnhem. Een overzicht van de gevonden bedrijven is weergegeven in de bijlage van dit hoofdstuk.

Twee uitersten

Zoals uit het voorgaande blijkt wordt witwerk in een groot scala van bedrijven gemaakt, afhankelijk van tijd en plaats. Zo mogen Rotterdamse timmerlieden van oudsher ook witwerk maken en hebben er altijd al compagnonschappen bestaan waarbinnen naast witwerk ook schrijnwerk is gemaakt. In de 19de eeuw is dat niet anders. Ter illustratie volgen hier twee uitersten, enerzijds de houtdraaijerij van de familie Stempels in Dordrecht, anderzijds de grootschalige en gespecialiseerde witwerker Ogreen in Amsterdam. Beide produceren witwerk maar in heel verschillende bedrijven.

De familie Stempels in Dordrecht

In de Franse tijd stuiten we op de witwerker Alexander Stempels Pz. (1756-na 1819). Binnen de familie Stempels is hij de enige witwerker. Vader Pieter Stempels is houtkoper. De oudere broer Jan Stempels Pz. (geboren 1753) is meester-houtdraaijer. Jan voert vanaf 1778 een houtwinkel *De Son* genaamd, waar draaiwerk

⁵ Middenstanders die niet zelf witwerk maken maar wel witwerk van anderen doorverkopen.

wordt verkocht, zoals kaasvaten, melktrechters en mosterdmolens. Deze houtdraaierij wordt aangedreven door een paardenmolen.⁶

Op 28 februari 1800 bekrachtigen Jan Stempels en zijn vader Pieter Stempels notarieel hun compagnonschap dat in de praktijk al enige jaren een feit was. Zij voeren vanaf nu samen een draaierswinkel inclusief paardenmolen en loodsen.⁷ Als Jan Stempels in 1811 overlijdt wordt de boedelinventaris opgemaakt van de nering met al haar winkel- en werkruimten, inclusief de daarin voorkomende goederen.⁸ Diverse ruimten blijken in gebruikt voor de productie van handelswaar. Zo staan in de kelder van deze draaierij een schaaftank en een werkbank. Tevens is er een schilderkamer met onder meer een tonnetje gele oker en kisten met paardenhaar. Tenslotte is er een werkzolder met vier werkbanken, waarvan één met 'Yzeren schroef en drie dito zonder schroeven' en manden met koeienhaar. Paarden- en koeienhaar zijn grondstoffen die in matrassen en stoelzittingen worden verwerkt.

De zolder dient als opslag. Daar staan onder meer kinderkakstoelen, kinderkruiwagens, kinderlepelrekken, kinderlatafels, schuifdozen en 88 stoven, zowel in beschilderde als onbeschilderde staat. Verder is er een menigte aan gebruiksvoorwerpen zoals 32 dubbele muizenvallen, 37 vogelkooien, meer dan 100 schoppen en karrenvrachten kinderspeelgoed. In de schilderkamer bevinden zich, naast een grote diversiteit aan dozen ook 70 stoelen, beschilderd en onbeschilderd, waaronder 'zes groene thuinstoelen' en 'twee geschilderde Putter Stoelen'. Diverse van deze stoelen zijn bekleed. Een familiebedrijf, bestaande uit een houtkoper, een houtdraaier en een witwerker, produceert hier naast speelgoed en gebruiksvoorwerpen dus ook allerhande beschilderde stoelen, stoven en kindermeubels.

Willem Carel Ogreen in Amsterdam

Wonen en werken

Meester-witwerker Willem Carel Ogreen heeft in het midden van de 19de eeuw een groot witwerkers-bedrijf in Amsterdam.⁹ Vanaf 1845 woont hij op de Bergstraat nr. 5, na 1854 op nr. 26. Hij heeft een werkplaats op de Leliegracht nr. 15 en een schilderswerkplaats op de Keizersgracht bij het Huis met de Hoofden. Aan zowel zijn woonadres als de beide werkplaatsen is een magazijn verbonden waar klanten de beschilderde meubels kunnen kopen. Na 1857 woont Ogreen op de Nieuwezijds

⁶ *Oprechte Haarlemsche Courant*: 21-2-1778, 28-2-1778.

⁷ GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1368, folio 25, acte 13. Notaris. G. Telders.

⁸ GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625, folio 1 en verder. Notaris. C. van der Werff. Datum: 28, 29 en 30 oktober 1811.

⁹ *Algemeen Handelsblad*, dag-editie: 29-1-1845; 27-10-1845; 2-9-1846; 16-12-1846; 22-2-1847; 15-7-1847; 9-9-1847; 25-11-1847; 12-1-1848; 9-3-1848; 9-6-1848; 5-7-1848; 6-3-1849; 14-5-1849; 23-8-1849; 28-11-1849; 24-12-1849; 26-1-1850; 15-7-1850; 22-8-1850; 6-12-1850; 11-1-1851; 5-3-1852; 10-4-1852; 12-9-1854; 15-3-1855; 8-1-1856; 30-1-1856; 10-9-1856; 12-3-1857; 28-7-1858; 27-7-1858; 2-8-1858; 18-3-1859; 13-12-1859; 18-1-1860; 20-9-1860; 25-4-1862; 10-2-1864; 29-10-1872; 1-2-1877; *Leeuwarder Courant*: 29-9-1880; 15-2-1881; 15-2-1882; *Het Nieuws van den dag*: 29-9-1880; 5-8-1887; 24-10-1887. Willem Carel Ogreen (†2-8-1887) was eerst getrouwd met Dina Maria Feyn (†24-10-1872), en vanaf 13-2-1880 met Elisabeth Pannekoek.

Voorburgwal bij de Nieuwstraat en na 1864 op het Damrak nr. 139. Per 31 januari 1877 woont en werkt hij in Maarsen bij Utrecht.

Personeel

Ogreen heeft een meesterknecht in dienst die in 1852 de zaken waarneemt als Ogreen langere tijd ziek is. Daarnaast werkt er een schilder-knecht en een stoelenmaker-knecht voor stoelen met sporten. Gezien de diverse werkplaatsen en magazijnen en de omvang van het assortiment moeten er nog meer mensen in dienst zijn geweest.

Assortiment

Door de jaren bestaat het assortiment onder meer uit ledikanten, nacht-, was-, en bedtafels, toiletten met spiegels, schrijftafels, lessenaars, ronde, vierkante en ovale tafels, plaktafels, stoelen, vouwstoelen zonder en met losse kussens, canapés, rustbanken, kasten, hangkasten, linnenkasten, servieskastjes, chiffonnières, commodes, ladetafels, penantkasten, bloementafels en -standers, inklapbare en vaste tuinstoelen, tuinafsteuils, -tafels en -banken, kinderledikanten en hekjes.

Beschildering

Ogreen verkoopt beschilderde en verlakte meubels. Het meest frequent adverteert hij met palissanderhout-imitaties en daarnaast met mahonie- en kersen-imitaties. Deze hout-imitaties noemt hij de ene keer geschilderd, dan weer verlakt. Daarnaast worden de meubels wit, porseleinwit, lichtgrijs en Nankin-grijs geschilderd en voorzien van bandjes of biezen en bloemstukjes. Zijn tuinmeubilair is in de regel groen. Aan linnen gerelateerde zaken als linnenkisten, strijktafels en linnenbakken krijgen in de regel een blauwe verflaag.

Afzet

Ogreen adverteert met name in het *Algemeen Handelsblad* dat een landelijke spreiding kent. Hij verkoopt zijn meubels dan ook voor een deel buiten Amsterdam en zorgt zelf voor de verpakking. Eenmaal verhuist naar Maarssen adverteert hij tevens in de *Leeuwarder Courant*. Bestellingen verzendt hij als vanouds via Amsterdamse beurtschepen.

De 20ste eeuw

In de vroeg 20ste eeuw blijft er een aantal fabrieken over, gespecialiseerd in beschilderd meubilair. H. Nijman & Co. op het Piet Heinsplein 11 in Rotterdam voert tussen 1910-1928 een volledig gemechaniseerde fabriek voor de productie van geschilderde naalddhouten meubels en meubels van Amerikaans grenen.¹⁰ Zij hebben onder meer machinaal houtbewerkers, lintzagers, *pitch pine* werkers, witwerkers voor het maken van ledikanten, gladmakers en schilders in dienst.¹¹ Ondanks de mechanisatie loopt er tevens een gladharige werkhond.¹² Tussen 1918 en 1928 werft H. Nijman & Co. bovendien personeel voor hun kistenfabriek aan de Voorhaven 120 te Rotterdam. De in Amsterdam én Rotterdam gevestigde meubelfabrikant N.V. Everest produceert meubelen en huishoudelijke artikelen.¹³ Deze is gespecialiseerd in ledikanten, nachtkastjes, wastafels, kinderledikanten en aankleedcommodes, en beschildert deze in *pitch pine*-, noten-, of eikenkleur.

Door de mechanisatie worden ook eikenhouten meubels steeds goedkoper.¹⁴ Deze komen daardoor binnen bereik van minder welvarende brede lagen van de bevolking. Massief eikenhouten meubels en meubels met gestoken eikenhouten finer krijgen bij hen een plaats in de nette kamer of huiskamer en vervangen daar het geschilderde meubel. Deze eikenhouten ameublementen met een wasbeits worden op hun beurt geïmiteerd in de vorm van vuren- of grenenhouten meubels waarop een omberkleurige eikenhout-imitatie is geschilderd.¹⁵ Het geschilderde meubel gaat steeds meer een bijrol spelen in minder representatieve ruimten zoals de slaapkamer. Daarnaast wordt er vanaf de late 19de eeuw op grote schaal gebruik gemaakt van Amerikaans grenen zoals *pitch pine* en *Oregon pine*. En ook deze uitvoering kent zijn goedkopere evenknie in de vorm van Europees vuren of grenen meubels met daarop geschilderd een imitatie van Amerikaans grenen.¹⁶

Wij zagen eerder dat er in de late 18de eeuw geschilderde ensembles in zwang komen bij patriciërs en edelen. Pas nu, in de vroege 20ste eeuw, komen complete ensembles van geschilderd naalddhouten meubels ook voor bij arbeiders. Zij staan in de minder representatieve ruimten zoals de slaapkamer. Bovengenoemde Rotterdamse bedrijven produceren dan ook voornamelijk slaapkamer-

¹⁰ *Rotterdams Nieuwsblad*: 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928. Zie ook: H. Nijman & Co., *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, september 1931.

¹¹ *Rotterdams Nieuwsblad*: 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928.

¹² *Rotterdams Nieuwsblad*: 6-10-1915.

¹³ *Catalogus van de fabriek van geschilderde en eiken meubelen, N.V. Everest, Rotterdam – Amsterdam*. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.; *Catalogus van de Fabrieken van geschilderde – en eiken meubelen ‘Everest’ voorheen Arnold I. van den Bergh*. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.

¹⁴ H. Piena, ‘Omhoog en achteruitkijken. De meest verkochte ameublementen uit het interbellum’, in: *Modernismen in de meubelkunst tussen 1915-1940*. Symposium: Centraal Museum Utrecht, 13-11-2015.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld een wastafel, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51397-81 en N.9710 (twee ledikanten), Inv.nr.: NOM.43025-73 (een wastafel).

ameublementen. Deze fabrieksmatig geproduceerde ameublementen vormen de laatste grote productie van geschilderd meubilair. Van witwerkers is dan al ruim een kwart eeuw geen sprake meer.

Bijlage. Witwerkers en magazijnen met beschilderde meubels.¹⁷

Amsterdam

Amstels Meubel-magazijn, Amstel 256, heeft geschilderde meubels.¹⁸

Amsterdamsch Meubelmagazijn op de Nieuwmarkt 21 verkoopt beschilderde meubels.¹⁹

Centraal Meubelmagazijn op de Nieuwezijds Voorburgwal 274 heeft een grote afdeling geschilderde meubels met realistische houtimitaties.²⁰

E.F. Eden op het Damrak 45 heeft een magazijn van geschilderde meubels.²¹

Centraal Meubelmagazijn van Goederson en Mandemakers, Singel 16 hoek Brouwersgracht, voert een meubelmagazijn met geschilderde meubels.²²

Meubelmagazijn J.J. de Greeuw in de Oude Teertuinen 142 verkoopt onder meer geschilderde meubels.²³

Fabriek en magazijn P.J. de Greeuw & Zonen, Singel 32 bij de Vijzelstraat, produceert onder andere geschilderde meubels.²⁴

Stoom meubel- en timmerfabriek F.A. van Herpen, Kloveniersburgwal 1, maakt en verkoopt geschilderde meubel.²⁵

F. Holst, eerst op de Herengracht, later in de Hartenstraat 601 of 604, heeft een fabriek en magazijn van geschilderde meubels.²⁶

J.H. Holst Jr. aan de Herengracht 317 bij de Oude Spiegelgracht heeft een magazijn van geschilderde meubels.²⁷

¹⁷ Deze bijlage bevat alle op moment van schrijven bekende vermeldingen, in alfabetische volgorde geordend op plaats en daarbinnen op persoonsnaam, indien onbekend op bedrijfsnaam.

¹⁸ *Algemeen Handelsblad*: 18-9-1881.

¹⁹ *Het Nieuws van den Dag*: 4-12-1893.

²⁰ *Het Nieuws van den Dag*: 11-4-1898.

²¹ *Het Nieuws van den Dag*: 20-6-1893; 7-7-1893; 8-7-1893.

²² *Het Nieuws van den Dag*: 17-7-1879; 4-9-1879; 27-6-1884; *Algemeen Handelsblad*: 12-7-1881.

²³ *Algemeen Handelsblad*: 20-2-1861.

²⁴ *Algemeen Handelsblad*: 12-2-1861; 1-12-1862; *Het Nieuws van den Dag*: 11-7-1887.

²⁵ *De Standaard*: 10-3-1887.

²⁶ *Algemeen Handelsblad*: 23-1-1874; 24-1-1874; 25-1-1874; *Het Nieuws van den Dag*: 24-1-1874.

²⁷ *Het Nieuws van den Dag*: 25-2-1884; *Algemeen Handelsblad*: 24-2-1884; 27-2-1884.

J.P. Holst & Zn. op de Westermarkt 339 (1870), vervolgens op de Keizersgracht (1874) en tenslotte op de Korte Nieuwendijk 38-40, voert een fabriek en magazijn van onder andere geschilderde meubels en noemt zich de oudste firma.²⁸

Holst & Van der Meer (1884-1888) voeren op de Spuistraat, vervolgens op de Nieuwezijds Voorburgwal 24 en 26, en vanaf 1885 op het Damrak 59 een fabriek en magazijn van geschilderde meubels. Ze adverteren met bureaus, lessenaars, schrijftafels, toonbanken, étagères, kantoor-, magazijn-, winkel-, boeken-, hang-, en linnenkasten, bidets, was-, penant-, en hoekkastjes, tafels, stoelen en banken, mangelbakken en mangeltafels en linnenkisten. Daarnaast restaureren ze oude meubels²⁹ en leveren onder meer beschilderde meubels aan de wederverkoper D. van Driesum Ez. op de Nieuwstad te Leeuwarden die deze Amsterdamse meubels in zijn eigen magazijn verkoopt.³⁰

W. Kerper & Comp., Prinsengracht 38, is fabrikant en voert een magazijn met mahonie en geschilderde meubels.³¹

H. Knippel, Zeedijk bij de Stormsteeg, nr.24.³²

Van Marle & Co. openen een tweede magazijn op de Nieuwmarkt 7 met onder andere geschilderde meubels.³³

Wed. J.B. Schütz, Damrak 75 heeft een groot magazijn met geschilderde meubels.³⁴

Magazijn D.A. Siemons, Huidenstraat 20, verkoopt onder andere geschilderde meubels.³⁵

Meubelmagazijn C. Verweij Jr. op de Prinsenstraat 11, verkoopt in zijn meubelmagazijn geschilderde meubels.³⁶

Meubelschilder G. Woutersen op de Korte Prinsengracht 40 verkoopt geschilderde meubels.³⁷

²⁸ *De Standaard*: 8-5-1873 t/m 22-4-1884; *Leeuwarder Courant*: 13-5-1873.

²⁹ *Algemeen Handelsblad*: 25-3-1884 t/m 13-6-1888; *Het Nieuws van den Dag*: 2-4-1888; *De Standaard*: 1-5-1885 t/m 17-3-1886; *De Tijd*: 3-12-1888.

³⁰ *Leeuwarder Courant*: 26-7-1870.

³¹ *Het Nieuws van den Dag*: 8-11-1886.

³² *Algemeen adresboek der stad Amsterdam, of Almanak voor de jaren 1820*. Amsterdam: E. Maaskamp, 1819, p. 147.

³³ *Het Nieuws van den Dag*: 23-7-1900.

³⁴ *Het Nieuws van den Dag*: 7-6-1875 t/m 26-4-1886; 13-5-1889; *Algemeen Handelsblad*: 25-8-1889.

³⁵ *Het Nieuws van den Dag*: 26-8-1885.

³⁶ *Algemeen Handelsblad*: 15-5-1875.

³⁷ *Algemeen Handelsblad*: 12-4-1878.

De Amsterdams meester-witwerker de weduwe J. Ziegelaar van de firma F. Domerghi hebben op de Vijzelgracht 43 én op de Kloveniersburgwal, hoek Oude Manhuispoort, een fabriek. Ze adverteren in 1842 met tuingoed waaronder tuinstoelen, en meubelstukken zoals een-, en tweepersoons ledikanten.³⁸ Vanaf 1847 noemen zij zich geen witwerker meer maar '*fabriek van moderne geschilderde meubels*'.³⁹ De stamvader van dit bedrijf, François Domerchie, doet op 7 juli 1805 zijn meesterproef.⁴⁰

Bolsward

W. Schreinhout heeft een meubelmagazijn met geschilderde meubels op de Grote Dijkakker.⁴¹

Den Haag

J.P. Gabel, timmerman en witwerker, Molenstraat 63, magazijn van alle soorten van witwerkers-artikelen voor slaap-, logeer-, kinder-, en provisiekamers, keuken, kelder en zolder.⁴²

Doetinchem

Verkoophuis c.q. meubelmagazijn J.D.G. Chrisstoffels in de Hamburgerstraat adverteert van 1897 tot 1900 met ontvangen geschilderde meubels zoals wastafels met zinken bak voor een of twee personen, diverse maten mahoniehouten geschilderde linnenkasten, en was-, nacht- en dientafels. Hij specificeert dat ze niet gelijmd zijn zoals van anderen maar genageld.⁴³ Chrisstoffels maakt de meubels niet zelf maar verkoopt deze in zijn magazijn. Daarnaast verkoopt Christoffels vrijwel alles op het gebied van interieur en kleding en accessoires van kunstgebitten tot paraplu's.

Franeker

Meubelmaker S.S. Postema levert vurenhouten meubels. Hij heeft divers personeel in dienst waaronder witwerkers-knechten, meubelmakers en meubelmakers-knechten en ronduit knechten. Vanaf 1884 noemt hij zich meubelfabrikant.⁴⁴

Goes

Magazijn W. Thewes, in de Kaaistraat, verkoopt onder meer geschilderde meubels.⁴⁵

³⁸ J. Ziegelaar, Magazijn op de Vijzelgracht nr. 304, en op de Kloveniersburgwal te Amsterdam (*Algemeen Handelsblad*: 21-2-1842, dag-editie).

³⁹ *Algemeen Dagblad*: 16-3-1847; 16-12-1856; 21-4-1858; 18-6-1858.

⁴⁰ SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1487.

⁴¹ *Leeuwarder Courant*: 22-3-1893.

⁴² *De Nederlandsche Residentie Almanak*. 's Gravenhage: Gebr. Belinfante, jrg. 46 (1871).

⁴³ *De Graafschap-bode*: 24-2-1897 t/m 14-2-1900.

⁴⁴ *Leeuwarder Courant*: 3-5-1884; 6-5-1884; 11-8-1884.

⁴⁵ *Middelburgse Courant*: 14-8-1869.

Groningen

Firma Weduwe J. Brugmans & Zn., Oosterstraat, maakt geschilderde meubels.⁴⁶

Firma Weduwe Martinus-J. Timmer, eerst gevestigd op de Grote Markt, hoek Zwanestraat en Guldestraat later op de Zwanestraat 7 en de Guldenstraat 24, voert een magazijn op de Grote Kromme Elleboog 40 en verkoopt onder meer geschilderde kasten, buffetten, tafels en stoelen.⁴⁷

H. de Wit, Oosterstraat, maakt geschilderde meubels.⁴⁸

W. de Witt, Gelkingestraat, maakt geschilderde meubels.⁴⁹

Haarlem

H.A. van Kempe verkoopt geschilderde meubels.⁵⁰

Hilversum

G. Baas & Co., Herenstraat nr. 23 en 25, magazijn van alle soorten solide geschilderde meubels.⁵¹

Joure

In Joure zijn er in de late 19de en vroege 20ste eeuw naast makers van klokken, kasten en schooltassen (zie afb. p.94) ook witwerkers actief.⁵² Ze worden Jouster vurenbazen en kastververs genoemd en leveren onder andere ledikanten, waskastjes, wastafels, en nachtkastjes. In 1916 is sprake van een Firma K. de V. & Zn. die met krachtwerktuigen meubelmaker en witwerker is.⁵³

⁴⁶ *Adresboek of Naam-register van fabrikanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaar, enz. enz. te Groningen.* Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1854, p. 98.

⁴⁷ *Nieuwsblad van het Noorden:* 21-7-1895 t/m 27-5-1900.

⁴⁸ *Adresboek of Naam-register van fabrikanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaar, enz. enz. te Groningen.* Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1854, p. 98.

⁴⁹ *Adresboek of Naam-register van fabrikanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaar, enz. enz. te Groningen.* Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1854, p. 98.

⁵⁰ *Oprechte Haarlemsche Courant:* 5-4-1859.

⁵¹ *De Gooi- en Eemlander:* 12-7-1890.

⁵² M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vleeke Joure.* Joure: Buis, 1991, p. 129-131.

⁵³ *Leeuwarder Courant:* 24-6-1916.

Schooltas uit Joure. Datering: 1800-1860. Maten: H.38 x B.20,5 x D.7,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.29108-59.

Leeuwarden

D. van Driesum Ez. op de Nieuwstad G 72 verkoopt in zijn magazijn geschilderde meubels, vervaardigd door Holst & Van der Meer in Amsterdam.⁵⁴

J.W. Schreinhout voert een meubelfabriek en magazijn en verkoopt onder andere geschilderde meubels zoals kabinetten, linnenkasten, secretaires, chiffonnières, penantkastjes, salontafels, commodekastjes, ronde en ovale theetafels, trektafels met inlegbladen.⁵⁵

J.W.H. Schreinhout op de Nieuwstad 58 verkoopt geschilderde meubels zoals kabinetten, linnenkasten, penantkastjes, wastafels, kinderstoelen.⁵⁶

⁵⁴ *Leeuwarder Courant*: 3-4-1885; 27-4-1891.

⁵⁵ *Leeuwarder Courant*: 8-5-1879; 16-5-1881; 25-4-1882.

⁵⁶ *Leeuwarder Courant*: 13-11-1893; 25-4-1895; 29-4-1895; 2-5-1895; 6-5-1895; 6-5-1896; 11-5-1896.

R.F. Terhorst, Bij de Brol 194, voert een magazijn met geschilderde meubels.⁵⁷

Leiden

Gebr. C.M. & J. Korbee, Pieterskerkhof 689a, wijk 4, verkoopt meubels met zeer fraaie en heldere houtkleurige beschildering van een meubelfabriek in Amsterdam.⁵⁸

Medemblik

A. Langereis verkoopt geschilderde meubels.⁵⁹

Middelburg

L. Gabriëlse, Langeviele 89, 388 en 405, voert een magazijn en een meubelfabriek in mahonie- en notenhouten en geschilderde meubels, met onder andere kabinetten, kuifkasten, secretaires, schrijfbureaus, ledikanten, wiegen, boogkasten en bonheurs. Hij heeft onder andere stoffeerders en loopjongens in dienst.⁶⁰

B. Neelmeijer op de Lange Delft 149-150, voert een meubelmagazijn met geschilderde meubels.⁶¹

Rotterdam

Fabriek van geschilderde meubels Gebroeders Van Beekum op de Delftsestraat 63 vraagt om witwerkers-meubelmakers en bekwame houtschilders.⁶²

De in Amsterdam en Rotterdam gevestigde meubelfabrikant N.V. Everest produceert meubelen en huishoudelijke artikelen.⁶³ Er woedt daar een brand in 1938 en in 1951 brandt de fabriek helemaal af.

Firma A. Henkemans, Westnieuwland, wijk 4, nr. 68, drijft korte tijd een handel in geschilderde meubels, houtwaren en speelgoederen.⁶⁴

Fabrikant van geschilderde meubels Fr. Henschel, Gedempte Doelwater 32, produceert kasten chiffonnières, ledikanten, wastafels, nachtkastjes, tafels, etc.⁶⁵

⁵⁷ *Leeuwarder Courant*: 24-4-1890.

⁵⁸ *Leydse Courant*: 18-9-1867.

⁵⁹ *Het Nieuws van den Dag*: 25-11-1898.

⁶⁰ *Middelburgse Courant*: 2-4-1895 t/m 28-3-1898.

⁶¹ *Middelburgse Courant*: 18-6-1900.

⁶² *Rotterdamsche Courant*: 8-1-1890; 16-11-1891.

⁶³ *Catalogus van de fabriek van geschilderde en eiken meubelen, N.V. Everest, Rotterdam – Amsterdam. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.; Catalogus van de Fabrieken van geschilderde – en eiken meubelen ‘Everest’ voorheen Arnold I. van den Bergh. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.*

⁶⁴ *Rotterdamsche Courant*: 1-1-1861; 5-1-1861.

⁶⁵ *Rotterdamsche Courant*: 15-10-1888.

Meubelfabrikant Otto Henschel verkoopt in zijn zaak *In de Ronde Tafel* aan de Botersloot 90 een grote diversiteit aan geschilderde meubels van eigen fabricaat.⁶⁶

H. Hijman & Co. op het Piet Heinsplein 11 voert tussen 1910-1928 een volledig gemechaniseerde fabriek voor de productie van geschilderde naaldhouten meubels.⁶⁷

B.J. van Klaveren, Lange Lijnstraat 62 en 65, is fabrikant van geschilderde meubels en heeft witwerkers in dienst.⁶⁸

Meester-witwerker en meubelschilder G. Koole, Kipstraat, wijk 10, nr. 157, zoekt in 1864 twee bekwame witwerkers.⁶⁹

Meubelmaker en stoffeerder C. Ouboter op de Meermansstraat 45 voert een magazijn met mahoniehouten en geschilderde meubels, waaronder kasten en zoekt een halfwas-meubelmaker.⁷⁰

Fabriek van geschilderde meubels Gebroeders Peiffer op de Willemstraat 13 zoekt naar bekwame witwerker-meubelmakers.⁷¹

De Rotterdamsche Meubel en Speelgoedfabriek, Delfsestraat 16-18, met een monster-magazijn op de Passage 22, maakt en verkoopt beschilderde meubels waaronder: ledikanten, wastafels, nachtkastjes, wascommodes, linnenkasten, kinderkasten en – ledikanten, keukentafels, vuilnisbakken, turfkasten, vliegenkasten, bedienbakken, plak- en strijktafels, en strijklanken.⁷²

Het grote verkoophuis *De Stad Parijs* in de Oppert 144, verkoopt op haar 2de afdeling geschilderde meubels.⁷³

Witwerker J.J. Zijdeman, Wijde Kerkstraat, wijk 7, nr.3, zoekt in 1868 personeel.⁷⁴

Schiedam

Een compleet assortiment beschilderd meubilair kennen wij uit de catalogi (1880-1890) van Jacobus Johannes Exler (1829–na 1899) en zijn gelijknamige zoon (geb.

⁶⁶ *Rotterdamsch Nieuwsblad*: 2-7-1900 t/m 6-1-1905.

⁶⁷ *Rotterdamsch Nieuwsblad*: 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928.

⁶⁸ *Rotterdamsche Courant*: 10-11-1898; 14-12-1898.

⁶⁹ *NRC*: 7-4-1864.

⁷⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad*: 5-10-1891; 19-10-1891; 23-11-1891; 4-1-1892; 29-2-1892; 23-3-1892; 8-4-1892; 20-4-1892; 25-4-1892; 2-5-1892; 4-5-1892.

⁷¹ *Rotterdamsche Courant*: 13-1-1890.

⁷² *Rotterdamsche Courant*: 12-8-1889; 19-8-1889; 21-8-1889; 3-2-1890; 10-2-1890; 17-2-1890.

⁷³ *Rotterdamsche Courant*: 16-6-1889 t/m 18-8-1889.

⁷⁴ *NRC*: 4-6-1868.

1863).⁷⁵ Zij voerden een magazijn voor ledikanten, bedden en matrassen aan de Hoogstraat.⁷⁶ Het assortiment bestaat uit complete slaapkamer-ameublementen waaronder ledikanten, wastafels, nachtkastjes, bidets, handdoekenrekjes, stoelen, closetten, en daarnaast vele soorten kasten, stoelen en étagères, zowel van geschilderd naaldhout, als van mahonie- en noten-hout. In latere adresboekjes staat J.J. Exler te boek als winkelier in bedden en ledikanten, als behanger en stoffeerder, als fabrikant van meubels én als manufacturier, aan de Hoogstraat 5 en 20.⁷⁷

Sneek

Fabriek en magazijn van K. van de Meulen & Zn., Grootzand, verkoopt geschilderde meubels.⁷⁸

Tilburg

Meubelmaker Jac. Sonnemans in de Nieuwlandstraat 926, adverteert met geschilderde kasten.⁷⁹ Het is hier niet duidelijk of hij de geschilderde meubels zelf maakt.

Zwolle

Het magazijn van meubels van meester-kastenmaker F.J. Schoemaker op de Gasthuisbrug, adverteert onder andere met geschilderde meubels zoals ledikanten, tuinbanken, tafels, stoelen en voetbankjes. Later adverteert hij onder de titel meubelfabriek en is gevestigd op de Diezerstraat 61 en 65.⁸⁰ Hij biedt mahonie, eiken, en geschilderde meubels aan. Complete ameublementen staan ter aflevering gereed.

⁷⁵ *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j.; *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j.

⁷⁶ *Nieuw volledig Adresboek der Gemeente Schiedam*. Rotterdam: George W. van Biene, 1888-'89, p. 60: J.J. Exler, Hoogstraat 72-73, Magazijn van ledikanten, bedden, matrassen enz.

⁷⁷ *Alphabetische Lijst der Straten, grachten, Pleinen enz. met de Huisnummers en namen der Bewoners, zoomede de verdeeling der Kiesdistricten, Schiedam*. (Geraadpleegd zijn de uitgaven uit 1904, 1908 en 1917).

⁷⁸ *Leeuwarder Courant*: 26-5-1863; 29-5-1863.

⁷⁹ *Tilburgsche Courant*: 29-5-1892; 5-6-1892; 2-4-1893.

⁸⁰ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*: 7-4-1848 t/m 14-9-1867; *Leeuwarder Courant*: 29-9-1874.

2.5. Frans Dircksz. Sluijter te Amsterdam¹

2.5.1 Inleiding.

2.5.2 Personalia.

2.5.3 De administratie.

2.5.4 Productieproces.

2.5.5 Assortiment en beschildering.

2.5.6 Verpakking.

2.5.7 Transport.

2.5.8 Klanten en betalingen.

2.5.1 Inleiding.

Onder alle gevonden archivalia is er geen document zo volledig als de hier behandelde administratie van Frans Dircksz. Sluijter. Het betreft een dik in perkament gebonden boekwerk waarin Sluijter ruim dertien jaar lang bijhoudt wat hij maakt, wat hij verkoopt en aan wie hij dat verkoopt. Dit maakt het voor het eerst mogelijk een indruk te krijgen van de werkelijke omvang van de productie van een witwerker. Daarnaast geeft het ons een beeld van de verschillende typen meubels en hun decoratie. Tenslotte schetst het een gedetailleerd beeld van de afzetmarkt, de wijze van transport en de betalingen. Dit maakt deze bron uniek in de kennis over Nederlands meubilair.

2.5.2 Personalia.

Frans Dircksz. Sluijter wordt geboren in 1667. Zijn vader, Dirck Fransz. Sluijter, is witwerker van beroep. Frans heeft minstens twee broers, ten eerste Jan Dircksz. Sluijter, eveneens witwerker.² Op 4 februari 1696 ondertrouwt Jan, dan 24 jaar oud, met Mettje Diamants, weduwe van Jan van Leeuwen in de Nicolaasstraat. Jan woont dan evenals Frans aan de Brouwersgracht.³ Zij krijgen een zoon, deze wordt later voorzanger in de Oude Kerk.⁴ Een tweede broer, Harmanus Dircksz. Sluijter, is ook witwerker.⁵

Huwelijk en kinderen

Op 17 april 1693 ondertrouwt Frans, dan 26 jaar, met de 16-jarige Marritje Jans. Zijn vader Dirck is getuige.⁶ Frans woont dan nog op de Brouwersgracht. Frans en

¹ Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op de administratie van Frans Dircksz. Sluijter (SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.: 1023, appendix nr. 8H, eerder bewaard onder Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 955). Ik dank Dirk Jan Biemond, conservator aan het Rijkmuseum te Amsterdam, dat hij mij attendeerde op dit materiaal. Daarnaast is in dit hoofdstuk geput uit de boedelinventaris die is opgemaakt vlak na Sluijters dood (SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte 53, 23-1-1728, zie bijlage). Daar waar aanvullende gegevens zijn gebruikt worden die gespecificeerd.

² SAA: Poorterboek 9, p. 294, 20-11-1696:

³ SAA: DTB 1696 (525-226)

⁴ SAA: Poorterboek 15, p. 145, 7-2-1725.

⁵ SAA: Poorterboek 13, p. 215, 24-5-1713.

⁶ SAA: DTB 1693 (521-266).

Marritje krijgen tussen 1696 en 1722 minstens tien kinderen, te weten: Dirck (1696), Reijckie (1697), Jan (1701), Elisabeth (1703), Pieter (1705), Abraham (1708), Isack (1713), Jacob (1716), Jannetje (1719) en tenslotte wederom een Isack (1722). Frans is dan 55 jaar oud. De kinderen worden gedoopt in de Nieuwe Kerk. Alleen Pieter is in de Westerkerk gedoopt.⁷ Zoon Pieter, zelf ook witwerker, trouwt met de dochter van een kastenmaker.⁸ Zoon Dirck wordt op 26 maart 1726, dan 28 jaar, op verzoek van zijn vader opgenomen in het krankzinnigenhuis.⁹ Al eerder, tussen 23 juni 1723 en 14 maart 1727, vermeldt Sluijter kosten die hij maakt voor deze zoon.¹⁰ Het betreft een volledige uitzet aan kleren, kostgeld, betalingen aan de meester, de dokter, voor het scheren en voor de reizen van en naar De Wijk. Dirck is dus waarschijnlijk al eerder uit huis geplaatst. Op 3 maart 1727 lijkt Dirck genezen en komt weer thuis, maar op 11 augustus keert hij terug naar het krankzinnigenhuis. Daar zal hij zeven jaar later, op 25 oktober 1734, overlijden.

Huis en winkel

Frans Dircksz. Sluijter blijft tot 1719 op de Brouwersgracht wonen. In 1717 koopt hij een pand in de Lange Niesel, dat hij in 1719 weer verkoopt.¹¹ In datzelfde jaar, op 16 februari 1719, koopt hij op de Gravenstraat het pand De Fontein. Er prijkt een gevelsteen met een fontein boven de deur. Het pand was daarvoor bewoond door een kuiper.¹² Hier blijft Frans tot zijn dood wonen. Negen maanden na de aankoop van *De Fontein* maken Frans en Marritje hun testament op. Ze geven daarin aan te wonen aan de Nieuwezijds Voorburgwal, hoek Gravenstraat.¹³

De winkel in *De Fontein* strekt zich uit over het voorhuis, de voorkamer, de galerij, de zaal, het portaal en een aantal zolderruimten. Hierin staan in 1727 bij overlijden 305 items. Ze omvatten dezelfde categorieën als in de hierna te behandelen administratie. Van het huishouden hebben we enig beeld als na Frans' overlijden alle bezittingen worden opgesomd.¹⁴ Het privéleven speelt zich af in het achterhuis. Het meubilair bestaat er uit een halve hangkast, een porseleinkast, een latafel, een spiegel, een theetafel en een veldtafel, typen die Sluijter ook allemaal zelf maakt. Zitmeubilair beperkt zich tot een gladhouten beugelstoel voor vader en twaalf beschilderde stoelen voor de kinderen en voor zijn dan inmiddels overleden vrouw. Een vijftal stoelen heeft een met trijpen dan wel 'saije'¹⁵ stof overtrokken kussen.

⁷ SAA: Doopakten.

⁸ SAA: Poorterboek 16, p. 393, 20-9-1729.

⁹ SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 951, folio 146 en Inv.nr.: 955.

¹⁰ SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.: 1023: achterin op de schutbladen.

¹¹ SAA: Toegangsnr.: 5062, deel 93, folio 14v.

¹² Idem.

¹³ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 7237.

¹⁴ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, 23-1-1728. De winkelwaren staan in deze boedel apart behandeld. Daarom behoren de overige opgesomde goederen met enige zekerheid tot het eigen huishouden. Of al die voorwerpen zijn gebruikt of dat een deel dienst deed als pronkgoed is niet uit te maken omdat er niet bij staat of ze zich bijvoorbeeld in een servieskast of aan de muur bevinden.

¹⁵ Hier is waarschijnlijk de wollen stof sajat bedoeld.

Voor de bereiding van het eten zijn er een zoutvat, twee grote koperen ketels, een koperen braadpan, een ijzeren kookpot, een vijzel en een schuimspaan. Het haardgerei bestaat uit een doofpot, een aspot, een rooster, een hangijzer, een tang en een asschep. De tang dient om de turf in de haard te schikken, turf die zij onder meer kopen van Pancras van der Meij. De turf brandt, zoals in vrijwel alle huishoudens in die tijd, in een open schouw met een valletje. Met een kamerbezem wordt de boel schoongehouden.

Voor de maaltijd zijn er porseleinen en tinnen borden, servetten, boterschoteltjes, porseleinen zoutvaatjes en enig Delfts aardewerk. Voor thee, koffie en chocolademelk dienen grote hoeveelheid porseleinen vaatwerk waaronder suikerpotjes, waterketels, tinnen en porseleinen trekpotten, klappompen, thee- en chocoladekoppen. Daarnaast zijn er melkkannen, Japanse waterkruiken en Arakflesjes. Een deel van dit porselein kan echter ook als pronkstuk of handelswaar gediend hebben. Zoals we nog zullen zien verkoopt Sluijter namelijk ook serviezen bij zijn theetafels.

Tinnen kandelaars en het schijnsel van de haard verzorgen de verlichting. Voor het slapen zijn er bedsteden, gesloten door gordijnen en valletjes. Verder heeft hij de gebruikelijke matrassen, bedden, peluws, slaaplakens, kussens met losse slopen, Japanse en wollen dekens. Om de lakens warm te strijken is er een beddenpan.

Onder de kledingaccessoires is sprake van slechts één gouden ring, één paar zilveren schoengespelen en één rotting met een zilveren knop. Verder zijn er tien zilveren lepels. Schilderijen en klokken worden niet genoemd. Ook al ontbreken hier wellicht de eigen bezittingen van zijn reeds overleden vrouw Marritje Jans, het huishouden maakt geen rijke indruk, eerder dat van een gemiddeld welvarende ambachtsman.

Als investering koopt Frans op 28 april 1724 samen met Pancras van der Mey een erf en huis op de Oostenburgergracht.¹⁶ Daarvan verhuurt Sluijter een kamer en kelder aan Pancras, getuige een door Frans ondertekend briefje (17 juni 1727) in de administratie.

Sterven

Op 20 februari 1726 wordt zijn vrouw Marritje Jans begraven in de Nieuwezijds kapel.¹⁷ Kort daarop, 14 november 1727, overlijdt ook Frans Dircksz. Sluijter, dan zestig jaar oud. Hij wordt op dezelfde plek begraven en zijn graf krijgt een steen.¹⁸ Als Frans overlijdt zijn naast de meerderjarige Pieter en Dirk ook de kinderen Abraham, Elisabeth, Jacob, Jannetje en Isack nog in leven,¹⁹ van wie de laatste drie naar het weeshuis gaan. Tijdens de begrafenis houdt men een concert. De kinderen verkopen het pand *De Fontein* in 1728 aan kruidenier Dirk Cloppenburg. Aan de westzijde woont dan Pieter Rutgers, aan de oostzijde Pieter Molen, achter ligt het

¹⁶ SAA: Toegangsnr.: 5062, deel 98, folio 34v.

¹⁷ SAA: DTB 1727 (1071-41v).

¹⁸ SAA: DTB 1727 (1071-54v).

¹⁹ SAA: Toegangsnr.: 5062, Inv.nr.: 102, folio 345, 13-5-1728.

huis van Jan Holstein. De resterende meubels worden per opbod verkocht en de knechts vegen voor de laatste keer de vloer aan.²⁰

2.5.3 De administratie.

Omvang van de productie

We hebben diverse inboedels van witwerkers gevonden waarin alle op dat moment aanwezige meubels staan opgesomd. Zo heeft de Amsterdamse witwerker Evert van Essen op de Gravenstraat bij overlijden in 1796 nog 143 meubels.²¹ In Alkmaar hebben vader en zoon Snijder in 1769 in totaal 377 witwerken in de winkel.²² De Rotterdamse witwerker Frans Asselaer (23-02-1702) heeft bij de dood van zijn vrouw 413 items in de verkoop.²³ De Amsterdamse Christiaan van der Ondermeulen heeft in 1728 maar liefst nog 641 meubels staan.²⁴ Frans Dircksz. Sluijter heeft bij overlijden zoals gezegd nog 305 meubels op voorraad en lijkt hiermee een gemiddeld groot bedrijf te hebben. Bij deze aantallen is echter niet bekend wat de doorvoersnelheid is: hoe lang blijven die meubels staan, hoeveel keer per jaar verkopen zij die hoeveelheid?

Het nette boek

Bij Sluijter weten we dat wel precies. Van hem is een deel van zijn administratie bewaard (zie afb. p.102). Het is een in perkament gebonden boekwerk met vellen handgeschept papier. Het bevat 386 met de hand in zwarte inkt beschreven zijden. We weten ook vrij zeker dat het door Sluijter zelf is geschreven. Een door hem ondertekend briefje, dat tussen de bladzijden steekt, draagt hetzelfde handschrift.²⁵

²⁰ SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 951, folio 146; Inv.nr. 955: 'Aan de knechts voor 't opruijmen der Winkel 10-6-'.
²¹ SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635, 15-4-1796.

²² RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

²³ GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556.

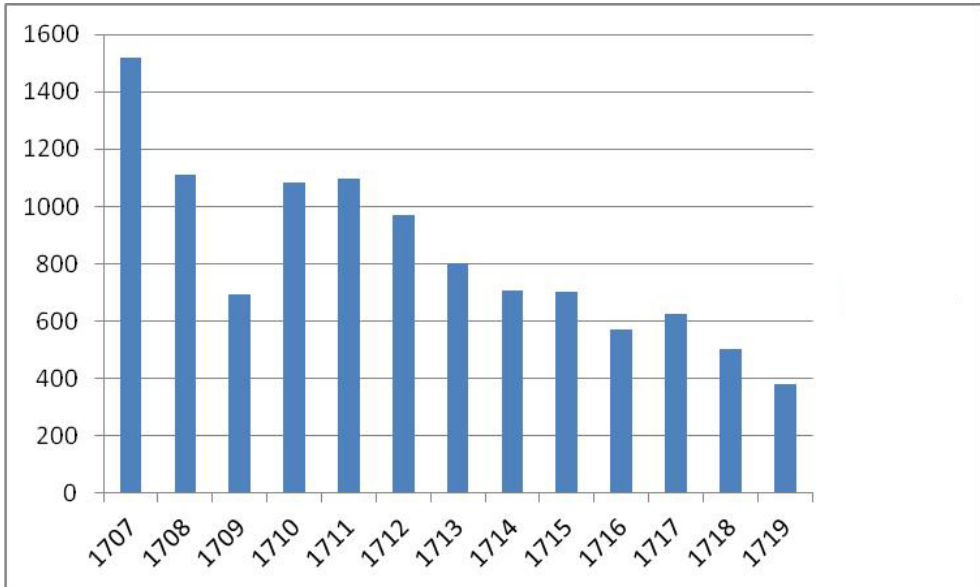
²⁴ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

²⁵ Op dit briefje (17-6-1727) schrijft Sluijter dat hij van 'Monsjr Bankras van der Mey' geld heeft ontvangen voor de huur van een kelder en kamer in een huis op de Oostenburgergracht. Van dit huis bezitten zij ieder de helft.

9 In Amsterdam 1706		
augst 10	Gondrick van arent berge Debe	
-	een a 4 voets tee tafel gbiest Blom. Dantaght	4
-	een a 4 voets tee tafel gbiest 5 bloecke a 3 gl 15 fl	2 15
-	twee a 4 voets tee tafel gbiest a 3 gl 3 fl 15 fl	6 6
-	een a 4 voets tee Blat gbiest blomme a 2 gl 10 fl	2 0
-	een a 4 voets tee Blat gbiest a 2 gl 10 fl	2 4
-	twee a 3 voets gbiest Blad met Blome a 2 gl 10 fl	2 10
Septemb 1	1 a 4 v: hoort tee tafel met Blome a 6 gl	6
-	1 a 4 v: hoort 5 gl 10 fl / een dito 5 gl	10 10
-	1 a 4 v: gbiest a 3 gl 5 fl	3 5
-	2 a 3 1/2 v: hoort a 4 fl	0
-	1 a 3 1/2 v: ligt blomme a 2 gl 15 fl	2 15
-	1 a 3 1/2 v: ligt a 2 gl 12 fl	2 12
-	2 blaadjes hoort a 1 fl	1 16
-	3 blaadjes gbiest blomme a 1 fl 3 fl	1 19
-	1 blaadje ligt blomme a 1 fl 12 fl 11 fl	1 17
		<u>59 14</u>
Gel. Saldo van Boers		1 14

De bovenste helft van pagina negen uit de administratie van Frans Dircksz. Sluijter met theetafels en theeblaadjes die hij op 18 augustus en 1 september 1708 levert aan Hendrik van Arentsberg in Nijmegen. De bedragen staan in guldens, stuivers en penningen.

Dit boekwerk begint op 29 mei 1706. Een aantal oudere schulden worden er nog in vermeld: slechts zes nog openstaande posten uit 1703 en 1705. Het boek loopt door tot eind 1719 met nog één post van 20 april 1720. Het zijn de inkomsten uit de Brouwersgracht en het eerste jaar op de Gravenstraat. In deze bijna veertien jaar noteert Sluijter 6.658 posten met in totaal 11.685 meubels (zie afb. p.103). Het hoogste aantal meubels verkoopt hij in het jaar 1707, te weten 1.519, het laagste aantal meubels verkoopt hij in het laatste volledig beschreven jaar 1719, namelijk 382 meubels. Over de gehele periode 1706-1719 verkoopt Sluijter dus gemiddeld 834 meubels per jaar. Bij zijn overlijden in 1727 staan er 305 meubels in zijn zaak. Sluijter verkoopt dus over de periode 1707-1719 per jaar gemiddeld 2,7 maal zijn gehele winkelveorraad uit 1727.

Overzicht van het aantal door Frans Dircksz. Sluijter per jaar verkochte meubels tussen 1707-1719.

Het boek dat bewaard is gebleven en wij hier behandelen is het nette boek.²⁶ Getuige zijn aantekeningen werkt hij ook met een kladboek. Vanuit het kladboek schrijft hij de posten over in dit nette boek. Hierin zet hij zoveel mogelijk op één pagina de bestellingen van één klant gedurende een jaar bij elkaar. Links noteert hij wat hij aan de klant levert, inclusief de prijs in guldens, stuivers en penningen. Rechts meldt hij wat hij aan geld of soms in natura heeft ontvangen of nog moet ontvangen.

Aan het begin van dit boek voert hij bij klanten regelmatig oude schulden op uit het 'oude boek'. Dat impliceert dus dat er over eerdere jaren nóg een boek is. Ook na het hier besproken boek moet er nog een boek hebben gevolgd daar hij aan het einde op een aantal plaatsen stelt dat de nog niet betaalde posten naar het nieuwe boek zijn overgebracht.

2.5.4 Productieproces.

Werkzolders

In de Gravenstraat, op de tweede en derde zolder, worden de meubels gemaakt. Daar staan de schaafbanken. Maar ook eerder, op de Brouwersgracht, moeten zulke ruimten zijn geweest. Afgaande op het aantal schaafbanken had Sluijter minstens acht knechten in dienst. Als hij overlijdt is het arbeidsloon aan zijn knechten de op twee na grootste kostenpost, na dat voor hout en glas.

²⁶ Zie noot 1.

Hout

Vrijwel iedere maand koopt Sluijter enorme partijen hout van houtzaagmolens. De hoeveelheid drukt hij uit in schokken²⁷ of hij geeft het precieze aantal: 489 tot 873 delen zijn geen uitzondering. Het gaat om vuren-, dennen- en grenenhout, soms nader omschreven als Noorse, Frederikstadse of Sontse delen. Slechts op één plek spreekt hij van '10 ijkse delen'. De afmetingen drukt hij uit in termen als: duimse delen, ribben van bijvoorbeeld 3 x 3 duim of 3,5 x 3,5 duim, balken, enden en brokken. Regelmatig koopt hij delen met een snede erin. Dit zijn waarschijnlijk planken met een voorgeschaaftde messing en groef. Ook zijn tijdgenoot Christiaan van der Ondermeulen heeft vele delen 'met snee' op voorraad.²⁸ Dit betekent dat naaldhouten planken met messing en groef al vanaf de vroege 18de eeuw een standaard handelswaar moeten zijn geweest.

De duurdere houtsoorten gaan per gewicht zoals bijvoorbeeld '58 lood palmbomenhout'²⁹ en '35 lood bolletree'.³⁰ Sepp (1773) stelt dat bolletriehout in Nederland alleen voor draaiwerk wordt gebruikt.³¹ Ook palmboomhout oftewel buxus wordt volgens hem onder meer voor klein draaiwerk benut. Vers gedraaid is buxus wit, bolletriehout is roodpaars. Deze houtsoorten past Sluijter wellicht toe voor de kralen op de kakstoelen.

De vier paltrokmolens waar hij zijn hout koopt en laat zagen staan tot 1719, als hij nog op de Brouwersgracht woont, op loopafstand van zijn huis, tussen de 700-2.300 meter. Het zijn de:

1. De Rode Leeuw van Lolke Ages.³²
2. De Monnik van Cornelis Backer.³³
3. De Tobbe van Rijk Backer.³⁴
4. De Rommelpot van Jan Jacobse.³⁵

De gezaagde partijen hout worden voor zover duidelijk kruierend naar Sluifsters atelier vervoerd. Het grootste tot nog toe bekende witwerkers-bedrijf, dat van Christiaan van der Ondermeulen (1728), heeft zelf een houtzaagmolen, te weten *Het Bonte Kalf*, buiten de Raampoord.³⁶

Draaien

Diverse malen verkoopt hij gedraaide bolpoten voor kasten tussen de 5 en 6,5 voet hoog. Het draaiwerk lijkt hij niet allemaal zelf te doen. Zo heeft hij schulden bij

²⁷ Een schok is een 50- of 60-tal. Zie: J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam: Meertens-Instituut, 1982.

²⁸ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

²⁹ *Buxus sempervirens*.

³⁰ *Manilkara bidentata*.

³¹ J.Ch. Sepp, *Afbeeldingen van in- en uitlandsche houten, etc.* Amsterdam: Jan Christiaan Sepp, 1773, register p. 4 en 19.

³² Molendatabase verdwenen molens, nr. 4606 (bij het huidige Hugo de Grootplein).

³³ Molendatabase verdwenen molens, nr. 4453 (bij de huidige Bilderdijkkade). Later 'De Vriendschap' geheten. Zie: J.H. van den Hoek Ostende, *De Molens van Amsterdam in oude Ansichten*, deel 2. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1982, nr. 99.

³⁴ Molendatabase verdwenen molens, nr. 4595 (aan de huidige De Wittenstraat).

³⁵ Molendatabase verdwenen molens, nr. 1687 (aan de huidige Wittenkade).

³⁶ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728. Molendatabase verdwenen molens, nr. 4657.

wieldraaier Paulus Verhagen in Amsterdam en contacten met draaier Pieter Regel op de hoek van de Gravenstraat in Dordrecht.

IJzerwerk, spijkers en lijm

Diverse malen betaalt hij voor partijen ijzerwerk. De hengersels die hij op zijn hangoortafels en slaapbanken monteert, de sloten in zijn naaidozen en de kruissloten op zijn kasten kunnen van dat ijzerwerk deel hebben uitgemaakt. Verder koopt hij regelmatig spijkers of laat hij zich met spijkers uitbetalen. Daarnaast slaat hij grote hoeveelheden lijm in, zoals een keer 28,5 pont, onder meer bij Cornelis van Eijk.³⁷ Uit posten als: 'Cornelis Linteloo 4 bolletjes onder de pars t stuk 4 st 1 stockje gelijmd plankje 4 st.' kunnen we opmaken dat Sluijter lijm gebruikte bij het vervaardigen en repareren van meubels. Voor de glazen-, porselein-, servies- en hangkasten die hij verkoopt betreft hij ruitjes bij glazenmaker Cornelis Noorwegen.

Schilderen

In de hoogtijdagen van zijn bedrijf lijkt Sluijter het schilderen geheel in eigen hand te houden. Nergens zijn betalingen aan schilders gevonden. Daarentegen heeft hij wel schulden bij verfverkoper Barend Swartwoud en bij olieverkoper Pieter van Paddenburg. Sluijter, of zijn knechten, verrichten in en buiten de werkplaats bovendien allerlei schilderwerk voor particulieren. Dit vinden we beschreven in posten als:

Hendrik Schol voor 't schildere van een teetafel.
 Hendrik Schol voor het schilderen van een cnaster.³⁸
 Hendrik Schol een kasje gereepareert en verschildert.
 Cornelis Linteloo voor het schilderen van 4 teevlesj.
 Cornelis Linteloo 1 roemberbakje geschildert.
 Cornelis van Linteloo 2 backjes gereep:³⁹ en verschildert.
 Voort verlacke en schilderen van een cambenet.
 Jacobs Lubs ten huijsen van hem 1 velt tafel gereep: en geschildert.
 Jan Rijnders een tafel 1 clauw in gemaakt en swart geschildert.

Het is dus zonneklaar dat Sluijter zelf meubels schildert. Alleen in de laatste jaren komen we één betaling tegen aan schilder Anthony van Zanen. Dit hoeft niet te betekenen dat Van Zanen voor Sluijter meubels schilderde. Hij kan ook olie of pigmenten hebben geleverd of aan een huis hebben geschilderd. Zelden verkoopt Sluijter zijn meubels onbeschilderd. Slechts een aantal theetafels en theebladen

³⁷ SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 951, folio 146; Inv.nr. 955.

³⁸ 'Cnaster' slaat hier wellicht op kanaster of canaster. Er zijn verschillende betekenissen: 1. Mand of baal voor tabak of kaneel. Zie: *Placcaet-boeck*. Gent: d'Hoirs van Jan van den Kerckhove, 1685, volume 3, deel 2, p. 421. 2. Met huid overtrokken kist voor onder meer thee. Zie: P. Marin, *Groot Nederduitsch en fransch woordenboek*. 2^e druk. Dordrecht, Amsterdam, 1730, p. 166. Zo is er op de tarieflijst (1710-1730) voor goederenverkeer per beurtschip tussen Enkhuizen en Stavoren sprake van: 'Een Canasser Thee swaar boven de 100 Ned. Ponden'.

³⁹ Gerepareerd.

worden door Sluijter wit oftewel blank naar Gouda en Dordrecht verkocht zodat ze door anderen beschilderd kunnen worden.

2.5.5 Assortiment en beschildering.

Al de meubels zijn op bestelling geproduceerd. Ze geven daarom de vraag en de smaak van die periode weer. Dit in tegenstelling tot hetgeen wij in winkel-inventarissen vinden, waaronder evengoed vele winkeldochters kunnen zitten. Hieronder volgt een overzicht van het assortiment dat Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706 en 1720 verkoopt, te beginnen bij de meest verkochte meubels. Slechts bij enkele exemplaren beschrijft hij meer dan alleen de maat en de prijs. De overige meubels binnen dat type zullen ook aan die specificaties voldoen: de prijzen zijn dikwijls hetzelfde. De genoemde specificaties geven eerder een beeld van datgene waaraan meubels van dezelfde prijs kunnen hebben voldaan.

Theetafels

In de administratie staan in totaal 4.771 theetafels met bladen variërende van 2-4 voet. De meest voorkomende maatvoering is 3-3,5 voet. De theetafels met een blad van 3 voet groot zijn nog eens onderverdeeld in exemplaren met een grote of kleine, waarschijnlijk hoge of lage, voet. Bij 23 exemplaren staat gespecificeerd dat ze een achtkantig blad hebben. Net als in de gildeproef voor witwerkers in Haarlem hebben 34 van Sluijters theetafels een lantaarn. Dit is een kooivormige constructie waarop het blad scharniert én draait.

Theeblaadjes

Er is sprake van 3.331 theebladen. Alleen bij de duurdere uitvoeringen staan maten vermeld, variërende van 2-4 voet. De meest voorkomende maat daaronder is 2,5 voet. In totaal 31 bladen zijn aan beide zijden uitgediept.

Veldtafels

Hij verkoopt in totaal 733 veldtafels oftewel hangoortafels. Zelf hanteert hij die laatste term niet. Elf exemplaren staan beschreven met lange hengsels en vijf met een lade. Twee tafels hebben drie duims dikke stijlen. De bladlengte varieert van 2,5-8 voet waarbij tafelbladen tussen de 4-6 voet het meest talrijk zijn.

Gueridons

In de administratie komen 512 'geriedommen' voor, waaronder 108 hoge en 110 lage exemplaren. Acht exemplaren hebben een achtkantig blad. Bij diverse exemplaren staat gespecificeerd dat zij op gesneden dan wel geslingerde stijlen staan.

Kakstoelen

De administratie rept van 'bastaardstoelen', 'beste stoelen', 'sleghte stoelen' en gewoonweg 'stoelen'. In totaal zijn het er 394. Ongeacht de omschrijving staat er regelmatig 'met rollen' en 'met speelgoed' bij. Zo zijn er posten als: '1 bastaart stoel met sp: goet en rollen' en '3 beste stoelen met rolle en speelgoed'

Dit maakt het aannemelijk dat het hier om diverse soorten kakstoelen gaat, waarbij de exemplaren met rollen en speelgoed meer dan drie gulden en daarmee de duurste zijn.

Bakjes

Sluijter verkoopt een grote variatie aan bakjes, 344 in totaal. Daaronder zitten roemer-, nest-, schenk-, klee-, achtkantige- en Oost-Indische bakjes. Ook deze laatste maakt hij zelf en zijn beschilderd met hetzelfde scala aan decoraties als op de andere meubels.

Kasten en kabinetten

In totaal 294 meubels staan simpelweg vermeld als 'kast'. De hoogte varieert van 4,5-7 voet, het merendeel is 6 voet. Soms staat er een specificatie bij zoals 'zonder bolpoten' (7), 'platte deuren' (5), 'platte kap' (15), 'met lijsten' (2), 'zonder lijsten' (3), 'een lade boven' (5) en 'met drie laden' (3). Daarnaast wordt er een aantal typen gespecificeerd te weten servieskasten (3), glazenkasten (3), hangkasten (4), etenskasten (49), kleerkasten (27) en ojiefse vaaskasten met 3 laden (4). Tenslotte staan er 82 kabinetten in de administratie, variërende van 5-7,5 voet hoog. Daarvan hebben vier exemplaren een 'opwerk'.

Schutjes

In de administratie staan 236 schutjes, waarbij drie exemplaren 'met paneel' staan gespecificeerd. Dit zijn haardschermen, zoals er ook een staat afgebeeld op een boedelverkoop op de Nieuwmarkt in 1787.⁴⁰

Ovalen

Ovalen worden 196 maal genoemd. Het gaat hier waarschijnlijk om ovalen tafels want tweemaal staat erbij gespecificeerd dat ze geslingerde stijlen hebben.

Koffers

In totaal levert Sluijter 71 koffers, waaronder 'beste' en 'sleghte' exemplaren. De 'beste' exemplaren kosten ieder meer dan twee gulden en zijn het duurst. Veel exemplaren staan op bolpoten waaronder ook achttien secreten. Het gaat hier waarschijnlijk om gemakskoffers of stilletjes, een kist met een deksel waaronder een zetel steekt met een grote ronde opening met een po.

Poppengoed

Een aantal typen meubels wordt ook in het klein uitgevoerd getuige de 108 poppentheeblaadjes, 29 poppentheetafels en evenveel poppentafels waaronder thee-, maar ook veldtafels kunnen zitten. Ook is er sprake van zes kinderbakjes.

⁴⁰ *De Nieuwmarkt in Amsterdam*, door Isaac Ouwater, 1787. Collectie Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag, Inv.nr.: NK 2535.

Slaapbanken

In de hele administratie wordt consequent de term 'slapbanken' gebruikt. Waarschijnlijk gaat het om slaapbanken zoals die in vele andere witwerkers-winkels voorkomen. In totaal verkoopt hij er 92. De afmetingen zijn aangeduid met 'kleine', 'middelslagh' en 'grote'. Eenmaal staat er 'met hengsels', dat wil zeggen staartgehengen. Dat impliceert dat er iets op of uit te klappen is aan deze slaapbank. Twee keer staat er vermeld: 'voor een mens', dit waarschijnlijk in tegenstelling tot de tevens verkochte 'kinderslabanken' en 'kinderbanken'.

Naaidozen

De 59 naaidozen zijn waarschijnlijk kistjes met een deksel. In zeven gevallen staat erbij dat de naaidoos met een slot is uitgevoerd.

Schenktafels

De 52 schenktafels komen net als de slaapbanken slechts in drie maten voor: klein, middel en groot. Sluijter verkoopt ze ook zonder blad, dus alleen de voet. Vier keer wordt er melding gemaakt van achtkantige schenktafels.

Rekken

Sluijter verkoopt in totaal 39 theerekken. Ook is er diverse malen sprake van schotelrekken. Die levert hij per strekkende voet.

Pakkasten

Naast kisten voor zijn eigen meubels, die hij pakkasten noemt (zie hierna), maakt hij voor Jan de Konink kisten voor stenen en zijlboek, geschaafde kisten, geweerkisten met klampen aan de buitenzijde en Franse pakkasten. Aan Cornelis van Linteloo levert hij geschaafde kisten, sommige zowel binnen als buiten beschilderd en kaneelkasten van vier of zes balen per stuk.

Tenslotte zijn er wat minder vaak voorkomende typen meubels zoals 'sivecoepels'⁴¹ (38), spiegeltafels (24), latafels (7) speeltafels (7), lessenaars (6), hondenhuizen⁴² (5), lantaarntafels (2), een kapstok en een zoldertje.

Beschildering

Bij de meeste posten, 4.310 (64%), is tevens de beschildering van de meubels beschreven. Maar ook de overige meubels zullen beschilderd zijn geweest. Er zijn tijdens de inventarisatie en ook bij het microscopisch onderzoek namelijk geen aanwijzingen gevonden dat naaldhouten meubels onbeschilderd gebruikt zijn. Meubels waarbij Sluijter de beschildering niet vermeldt, dit betreft in de regel de goedkoopste varianten, zijn waarschijnlijk effen beschilderd.

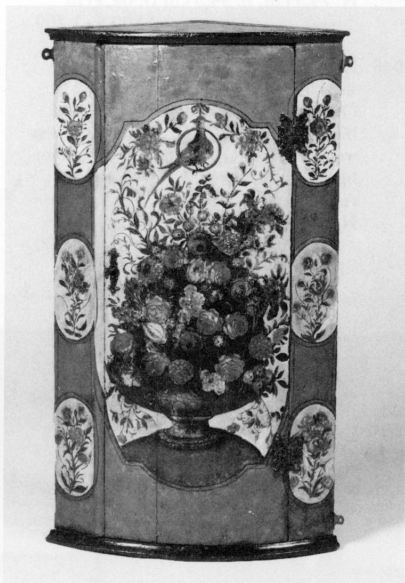
⁴¹ Mogelijk worden hier spaanhouten randen van zeven bedoeld.

⁴² Een beschilderd hondenhuis is te zien op een interieurstuk eerder toegeschreven aan Willem van Mieris uit 1723: RKD: database, afb.nr.: 0000272699.

Wat moeten we ons bij de wel beschreven beschilderingen voorstellen? Uit de specificaties kunnen we opmaken dat de meubels na een witte krijtgrondering eerst een effen kleur krijgen. In de meeste gevallen is die zwart (2.047) of lichtkleurig (1.438). Minder frequent is het fond wit (100), rood (96) of bruin (84). Andere oppervlakte dekkende beschilderingen betreffen materiaal-imitaties zoals dat van notenhout (23) soms gecombineerd met sterren zoals in marqueterie, olijfhout (33) en marmer (1). Op deze vlakdekkende beschilderingen zijn diverse decoratieve elementen gezet, om te beginnen witten perken. Er zijn diverse tijdens de inventarisatie aangetroffen meubels die aan deze beschrijvingen voldoen (zie afb. p.110).

Verreweg de meeste meubels zijn alleen voorzien van biezen en in mindere mate met de nog niet geïdentificeerde decoratie 'conijns bille'. Aanvullende decoratie betreft in de regel bloemen, in een rand, als losse bos of in een vaas. In dezelfde categorie treffen we 'lofwerk', 'festoenen' en 'gouden lofjes' aan. Een relatief grote categorie betreft imitaties van oosters lakwerk getuige de 209 meubels waar hij 'Sieneesje' op schildert. Minder frequent zijn beelden (34), landschappen (29), vogeltjes (10), visserij (2), scheepjes (1), ruiters (1), kaarten (1) en koetjes (1).

Bij een groot deel van de in totaal 4.771 theetafels wordt de beschildering gespecificeerd, namelijk 3685 of 77%. Onder de 983 zwarte theetafels dragen er 733 geen enkele andere decoratie, ze zijn waarschijnlijk effen zwart. Ook van de 1.029 tafels met een lichtkleurig fond is meer dan de helft effen. Indien er aanvullende decoraties zijn aangebracht is het licht kleurige fond het meest gecombineerd met bloemen, zwart is het vaakst gecombineerd met 'conijns bille'. Theetafels, gueridons en theeblaadjes, bij uitstek meubels voor representatieve doeleinden, zijn het vaakst bont gedecoreerd. Op deze meubels treffen we combinaties als een zwart fond met bloemen in een witperk, of een notenhout-imitatie met een bloemenrand of biezen met witte perken en een bloemenrand. Onder de theetafels treffen we ook het grootste aantal materiaal-imitaties aan zoals van olijfhout. Bovendien zijn vrijwel alle rijkere decoraties zoals schepen, vogels en koeien op theetafels aangebracht.

Een wandbord en drie hoekkastjes, beschilderd met witte perken, vazen met boeketten en vogels. Linksboven: particuliere collectie. Rechtsboven: Veilinghuis Glerum, 15 t/m 17 november 1996, p. 73, lotnr. 3036. Linksonder: collectie Museum Sorgdrager. Rechtsonder: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35453-64 (Catalogus Deel 2, p.134, 145 en Deel 3, p.732).

Van het werkpaard onder de tafels, de 732 veldtafels oftewel hangoortafels, specificeert Sluijter slechts bij 170 ofwel 23% de beschildering. Daarvan is het grootste gedeelte effenkleurig beschilderd. Als er al decoraties op zijn aangebracht dan betreft het in de regel biezen. Ook bij de kasten en bakjes treffen we voornamelijk effen kleuren of één soort decoratie aan. In vergelijking met de andere categorieën zijn de theetafel, gueridons en theeblaadjes dus vaker uitbundig gedecoreerd en doen daarom waarschijnlijk eerder dienst als pronkmeubel.

2.5.6 Verpakking.

Als de meubels gereed zijn worden ze eerst verpakt. Tussen Amsterdam en Alkmaar bestaan in 1741 tarieven voor onder meer 'een pak stoelen in een mat verpakt'.⁴³ Bij Sluijter gaat het niet anders. Veel van zijn meubels verpakt hij eerst in matten, dichtgebonden met touw. Sluijter koopt daartoe matten aan de rol, onder meer bij Jeremias Boddens.⁴⁴ Van deze matten houdt Sluijter een voorraad. Zo staan er op de vierde zolder 34 rollen matten 'zo heele, halven als quarter'. Minstens 40 maal declareert hij naast meubels ook de matten nodig om deze meubels te verpakken. Hij noteert dan: 'an matte tot dito goet'.

Vervolgens gaan veel meubels in 'pakkassen' oftewel kisten. De hangoortafels voor Jacob Lubs (16-7-1715) bijvoorbeeld worden ieder apart in een kist verpakt. Deze kisten maakt Sluijter zelf. De afmetingen worden uitgedrukt in binnenmaten. Zo schrijft hij: 'altijts bins werks gerekent'. Als eenmaal alles is verpakt worden de pakken en kisten met een trekslede naar het schip versleept. Dit blijkt uit posten als 'voor het slepen 8 stuivers'.

Ook de Amsterdamse witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft 205 'Muscovische' matten, een kruiwagen en een burrie onder zijn witwerkers-waren, voor het verpakken en transporteren van zijn meubels.⁴⁵

2.5.7 Transport.

De meubels worden uitsluitend per schip getransporteerd, mogelijk met uitzondering van de meubels die Sluijter in Amsterdam zelf aflevert. Achterin zijn administratie houdt Sluijter daarvoor een lijst met schippers bij. Ook in de administratie maakt hij regelmatig aantekeningen wat hij door deze schippers laat vervoeren, waarheen en tegen welk bedrag. Soms gaat er weleens iets mis, zodat hij op 6 juni 1708 korting moeten geven 'voor drie tafels in het schip geschonden'. In totaal maakt hij gebruik van twaalf schippers die in Amsterdam op verschillende kades afmeren, afhankelijk van de havens waarop zij varen. Het zijn de schippers:

1. Arie Janse: 'lijt voor de Carmelcks steegh kan bij de hout cramers opt water tot Amsterdam bevraagt werde te Gouda'.⁴⁶
2. Arie Swart en zijn huisvrouw.

⁴³ Noordkerk, op.cit., p. 1503-1504.

⁴⁴ SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 955.

⁴⁵ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

⁴⁶ Arie Janse vaart op Gouda en Dordrecht.

3. Bartel Bartelse.
4. Claas Egbertse.
5. Cornelis Verbraeck.
6. Coen.
7. Jacob Egberts: 'lijt opt water bij de stout steegh voor de sepseerderij vaart op ~~de nieuwe schans~~ [doorgehaald] de pekel'.
8. Gerrit Sweerts: 'in de einder kelder te bevragen of ind. Soutsteegh bij sweeres int einberder wapen of de einberder vleugel'.
9. Rijnt Mijnders: 'op t water bij de Papenbrug in de einder kelder te bevragen bij de nieuwe schans'.
10. Tjalle Cornelissen.
11. Van der Week of Weel.
12. Sjoerd Mindels.

2.5.8 Klanten en betalingen.

Ten eerste verkoopt Sluijter vanuit zijn winkel op de Gravenstraat. Dit blijkt uit de achttien meubels die tussen zijn dood en het opnemen van de winkelinventaris nog zijn afgerekend.⁴⁷ Aan deze winkel komen particuliere klanten en de in Amsterdam wonende wederverkopers. Verder weg wonende klanten doen hun bestellingen, net als de betalingen, waarschijnlijk met briefjes via de schippers. Hieronder volgen de klanten, per stad gegroepeerd en tussen haakjes in afnemende volgorde van het aantal geleverde meubels.

Dordrecht (3.960)

Boudewijn Marsjal bij de Vuilpoort in de Voorstraat.

Frans Hasterlee of Basterlee bij de Beurs in de Voorstraat.

Jan en Job van den Blanke.

Jan Morija, Moria, Moerija of Moriea, eerst in de Voorstraat later over de Wijnbrug.

Lodewijk Faase of Faas bij de beurs in De Gekroonde Schuier.

Marselis van der Bijde of Heijden, eerst in de Voorstraat over de Wijnbrug, daarna in de Wijnstraat bij de beurs.

Pieter Regel, draaier op de hoek van de Gravenstraat

Nijmegen (2.326)

Evert Buijt, schrijnwerker in de Hezelstraat.

Hendrick en Margareta van Arentsberge, eerst op de Nonnenstraat in De

Spijkerboor, vervolgens op de Grotestraat.

Willem van Keeke op de Grotestraat.

Zwolle (1.335)

Jan en Gilles Renouw aan de dijk te Zwolle.

⁴⁷ 14 november 1727 t/m 23 januari 1728.

Amsterdam (724)

Aartwijn Sappenbergh, tabaksverkoper achter de Oude Kerk in De Harderum of Garderin.

Balthaser Weerkamp, eerst op de Oudezijds Voorburgwal, vervolgens achter de Oude Kerk in De Witte Roos en tenslotte op de Keizersgracht bij de Amstel.

Henrikus Prins in de stoffenwinkel op het water.

Hendrick Sijbrantse, meester-witwerker op de Nieuwedijk bij de Oudebrugsteeg.

Jan Daniël Ulman.

Jan de Leeuw, lamoenverkoper op het water diep bij de Nieuwe Brug.

Ragel Pieters op het Franse pad in een commenij.

Rijnderts de Wit.

Siourt Mijnderts of Mindels aan de Nieuwe Schans.

Tomas en Cornelis van den Bergh op de Utrechtse straat.

Willem Mooij op de Haarlemmerdijk over 't West-Indisch Huis.

Middelburg (671)

Cornelis Barentse, houtkramer in de Lange Delft naast de hoek met de Herenstraat.

Groningen (478)

Geert Heertjes, gest. kooper in de Oude Ebbingestraat.

Jan Sipkse of Sijkese in de Oude Ebbingestraat.

Jan Wolverse in De Blauwe Klok op de Folkingestraat

Zutphen (849)

Barentje Voester of Vaster op de Nieuwstraat bij 't Root Hart in de Bagroode.

Hendrik(sz) Schol, eerst in de Turfstraat, later aan de markt.

Weduwe Krugtingh in de Turfstraat.

Rotterdam (309)

Johannes Broeckman of Brokman, spiegelwinkelier op de Hoogstraat.

Schalk Clase in 't Hang in De Leikist.

Breda (290)

Antonie de Nijs aan de Brugstraat in De Drie Kandelaars.

Deventer (92)

Jona Heeromans, Jonas Heromans, Jonas Heeromanse of Heromanse op de Bisschopsstraat in De Witte Leeuw.

Düsseldorf, Duitsland (52)

Weduwe Beckingh of Heckingh, eerst op de Volkerstraat⁴⁸ naast De Morgen Ster, vervolgens in De Rismeester.

⁴⁸ Mogelijk wordt hier de huidige Bolkerstraße bedoeld.

Suriname (17)

Frans Bijl.

Gouda (15)

Pieter Ooms.

Kampen (geen aantallen maar alleen bedragen genoemd)

Jan Lindeman

De eerdergenoemde schippers blijken zelf ook een handeltje te drijven. Voor eigen rekening kopen ze samen nog eens 409 meubels. Vervolgens zijn er nog 21 klanten van wie helaas geen stad is vermeld.⁴⁹ Wellicht dat deze klanten in Amsterdam zelf wonen. Samen schaffen ze tussen 1706-1719 in totaal 521 meubels aan.

Verspreiding van de klanten van Frans Dircksz. Sluiter in de periode 1706-1727, waarvan de woonplaatsen bekend zijn.

⁴⁹ Catriena Wevers of Webbers (77), Abraham Graafman (105), Cornelis van Linteloo (27), Dirk en Tomas Spranger, Domiene van Walgere (3), Frans Rijn, Jacob Lubs (42), Jan Bardeloo (1), Jan de Konink (70), Jan Rijnderse (125), Jan van Es (13), Jje Cornelis (1), Jufv. Gijsberts (1), Jufv. Blank (2), Jufv. Diedelaars (103), Jufv de Vlieger (4), Mijnt Jacobsen (2), Tobias van Caam, Stijntje Cornelis (47), Rijnier Rijnierse (9), Roelof Tammessen (1).

Vanuit Amsterdam verhandelt Sluijter dus duizenden meubels over heel Nederland en zelfs naar Duitsland en Suriname (zie afb. p.114). Sluijters klantenkring is geen uitzondering, het komt overeen met het landelijke beeld. In hoofdstuk 2.6 aangaande het transport van (beschilderde) meubels per beurtschip blijkt dat over heel Nederland meubels worden vervoerd, met Amsterdam als belangrijkste centrum. Wat opvalt bij de hoeveelheid meubels die naar de diverse steden gaan, is dat Amsterdam zelf voor Sluijter commercieel gezien geen groot belang heeft. Jan en Gilles Renouw aan de dijk te Zwolle nemen in hun eentje tweemaal zoveel af als alle klanten in Amsterdam bij elkaar. In Amsterdam zitten weliswaar de meeste, maar stuk voor stuk kleine klanten. Gezien de vele witwerkers in de hoofdstad zal Sluijter er geduchte concurrentie hebben gehad. Bovendien zit hij na 1719 in de Gravenstraat, waar ook het witwerkers-pand is gevestigd.

Een deel van zijn klanten is zelf ambachtsman. Onder hen treffen we een meester-witwerker, een draaier en een schrijnwerker aan. Zijn grote klanten zijn handelaren in steden als Rotterdam en Dordrecht waar veel witwerkers zijn en waar bovendien een verbod op de invoer van beschilderd meubilair van kracht is. Toch voeren deze handelaren op grote schaal beschilderd meubilair van Sluijter in. Het lijkt mij uitgesloten dat dit meubilair alleen in het buitengebied of slechts op de jaarmarkt en de kermis wordt verkocht, de enige plaatsen waar dat officieel mag. Het heeft er alle schijn van dat de verboden op de invoer van beschilderd meubilair voortkomen uit een praktijk waarin dit op grote schaal wel gebeurt.

Onder de afnemers is sprake van een spiegelwinkelier, een lamoenkoper, een houtkramer en een commenij (kruidenierswinkel). Hun winkels dragen namen als *De Spijkerboor*⁵⁰ en *De Gekroonde Schuier*. De bijkomende leveringen aan deze klanten, bevestigen dat ze een winkel bestieren of handelaar zijn. Zo krijgen Hendrick en Margareta van Arentsberge in Nijmegen van Sluijter op grote schaal boenders en banden om boenders samen te binden. Aan Lodewijk Faas en Frans Basterlee in Dordrecht levert hij grote en kleine haaienvellen. Met Hendrik Schol in Zutphen voert hij een waar handeltje. Sluijter levert hem naast vele meubels ook thee, waaronder pakkisten 'Sijdan', koffiebonen, spoelkommen, theegoed waaronder geribd en bruin theegoed en tenslotte aardakers.⁵¹ Ook aan de weduwe Heckingh in Düsseldorf levert hij naast meubels veel keramiek zoals trekpotten, koffie- en theegoed en spoelkommen. In opdracht van Cornelis van Linteloo maakt hij kisten voor onder meer balen kaneel. Voor Jan de Konink maakt hij kisten voor stenen, zeil en geweren. Aan Jan Moria in Dordrecht verstuurt hij tenslotte grote partijen knopen. Kortom allemaal aanwijzingen dat deze klanten zelf in meerdere zaken handeldrijven en wederverkopers van Sluijters' meubels moeten zijn geweest.

⁵⁰ Met spijkerboor worden gaten voor gesmede spijkers voorgeboord. Deze boor is veel door meubelmakers en timmerlieden gebruikt.

⁵¹ Aardakers zijn wortelknollen van *Latyrus tuberoses*. Zie: J.W. Weinmann, *Taalrijk register der plaats ofte figuurbeschrijvingen der bloemdragende gewassen, etc.*, volume 3. Amsterdam: Zacharias Romberg, 1748, p. 204; P. Miller, A. van Royen en J. van Eems, *Groot en algemeen kruidkundig hoveniers en bloemisten woordenboek*, deel 1. Leiden: Pieter van der Eyk, 1745, p. 148.

Een deel van de meubels gaat met Frans Bijl over zee. Deze neemt op 21 april 1715 zeventien meubels mee naar Suriname. Het betreffen theetafels, een naaidoos en een theeblaadje, waarvan één met ruiters beschilderd. Mogelijk gaat het hier om de VOC-matroos Frans Bijl die later, in 1717, naar Batavia vertrekt waar hij in 1725 overlijdt.⁵²

Betalingen

De klanten die bij Sluiter in de winkel komen laat hij contant betalen. Bij de verder weg wonende klanten gaat dat anders. Daarvoor geeft hij de schippers wisseltjes mee, oftewel wisselbrieven.⁵³ Deze wisseltjes vertegenwoordigen de waarde van de door de schipper geaccepteerde meubels. Dat bedrag dient de schipper bij de klant te incasseren en aan Sluiter terug te brengen. Beurtschepen zijn destijds een belangrijke schakel in het betalingsverkeer. Zo meldt een vroeg 18de-eeuwse tarieflijst tussen Enkhuizen-Stavoren: 'dat het gelt den schipper sal werden toegetelt ofte versegelt in een zakje overgegeven met verklaring hoeveel geld daarin is in welke gevallen den schipper het gelt sal moeten verantwoorden'.⁵⁴

Sluiter verrekenet zijn leveringen niet altijd met geld. Voor een deel van de geleverde waarde accepteert hij zaken in natura zoals spijkers, vaatjes en kinnetjes boter, linnen, brood, vlees, rookvlees, ham, tinnen tafelborden, kannen 'Geuse' respectievelijk 'Ceulse' jenever, aardakers, geweren en kaas.

⁵² NA: V.O.C. opvarenden, reg.nr.: 5699, p. 102.

⁵³ J. Phoonsen, *Wissel-Styl tot Amsterdam, etc.* Amsterdam: Andries van Damme en Joannes Ratelband, 1716; J.G. Kist, *Het Handelspapier. Beginselen van wisselregt etc.* Amsterdam: J.H. Gebhard & comp., 1861, p. 17, 18, en 53.

⁵⁴ Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188: *Concept Reglement van de vragtloonen wegens het veertussen de steden Enchuijsen en Stavoren.*

Bijlage. Zaken die het witwerken raken uit de inboedel van Frans Dircksz. Sluijter, opgemaakt na zijn overlijden op 14 november 1727.
SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53.
Notaris: Jan Barels de Jonge.
Datum: 23-1-1728.

Winkelwaren

Op de zolder

57 vuure en grene deelen
21 duims dennen
31 vijf kwartiers dennen met een snede daar in
26 duims denne delen
9 en 25 vijf kwartiers denne met een snede daar in
42 ribben
Enige enden en brokken
17 kakstoel rollen

Op de tweede zolder

Zeven schaafbanken
2 kassen
6 kakstoelen
14 theebladen
4 slaapbanken
4 kassen
Nog enige enden en brokken

Op de derde zolder

2 glazekassen
1 kabinet
2 hangkassen
4 legkassen
6 koffers
2 veldtafels
1 schaafbank
2 ijzeren potten

Op de vierde zolder

1 glazekas
10 legkassen
5 slaapbanken
26 velttafels
34 theetafels
34 rollen matten, zo heele, halven als quarteren

2 latafels
8 kofferties
7 kakstoelen
4 eetkasjes
3 hondehuysjes
16 theeblaadjes
2 haartschutjes
1 schenktafeltie

Op de gallerije

8 legkasten
6 glazekassen
7 theetafels
1 ovaal tafeltie

In het voorhuis

6 legkasten
7 theetafels
1 ovaal tafeltie
6 legkasten
3 glazenkasten
10 slaapbanken
7 velttafels
8 theeblaadjes
5 schenkbakies
5 haardschutjes
3 geridonblaadjes
3 naaijdoosen
10 theeblaadjes
1 geridon
7 kleeerbakies
2 kakstoelen
1 etenskasje
1 koffertie
1 hondehuysje met een hek
3 speelwerken tot kakstoelen

In't portaal

1 legkas

Op de zaal

3 kassen
8 cabinetten
3 latafels

5 kakstoelen
 4 schenktafels
 5 theetafels
 2 geridonneties
 1 schotelrek

Schulden die ten voordeele van den boedel nog uijt staande zijn:

Jan Daniël Uleman alhier	8:14
Jan Lindeman tot Campen	72:9
Siourt Mijnderts aan de nieuwe schans	8:16
Margareta van Arentsbergen	66:8
Rijnderts de Wit alhier	7:-
Evert Buijt tot Nijmegen	54:6
Gilles Renoun tot Zwolle	42:1
Jan Renoun als boven	75:3
Marcelis van der Heijden	84:8

Nog is sedert het afsterven van den overledene ontvangen voor:

1 kasje van de galereij
 2 kleine velttafelties uijt voorhuis
 1 kasje uijt voorhuis
 2 koffers van de voorkamer
 1 theetafel en een schutje dito
 1 theeblaadje en een schutje uijt het voorhuis
 2 kassen van de galdereij
 3 koffers van de voorkamer
 1 hondehok en 1 velttafel van dito
 1 klijn slaapbankie van de voorkamer

Lasten des Boedels:

Aan Rijk Bakker houtkoper	1272:6:12
Aan Corn. Noorwegen glazemaker	123:6
Aan Machteld Daniels en Aaltie Soest stoffenwinkel	66:9
Aan Sander Verhagen, Wieldraaier	25:17:8
Aan Geertruijd Randwijk	7:16
Aan Anthony van Zanen, schilder	57:10
Aan Barend Swartwoud verfverkoper	22:7
Aan Pieter van Paddenburg olykoper	7:12
Aan de knechts voor Arbijdsloonen	77:16

2.6 Transport en afzetgebied

Om een beeld te krijgen van het transport en het afzetgebied van beschilderd meubilair is het transportnetwerk in kaart gebracht. Rivieren, meren en vooral de Zuiderzee¹ spelen daarin een belangrijke rol. Over het water ligt een fijnmazig web van beurtschip-diensten. De plaatsen waaraan beschilderd meubilair traditioneel wordt toegeschreven, zoals Ameland, Assendelft, Hindeloopen, Marken en Zaandam onderhouden intensieve contacten met de grote productiecentra van beschilderd meubilair zoals Amsterdam. Vanuit deze centra vinden beschilderde meubels hun weg over de rest van Nederland. Andersom lijkt daar nauwelijks sprake van te zijn geweest.

Reiswijzers

De Nederlandse wegen zijn er tot in de vroeg 20ste eeuw dikwijls slecht aan toe. Perrot schrijft hierover in 1827: '.....les chemin sont détestables et presque impraticable, surtout au printemps et en automne, où les pluies et les brouillards ajoutent encore à l'humidité d'un terrain naturellement gras et marécageux'.² Ruim tien jaar later beschrijft ook Gauthier-Stirum dat de wegen onbegaanbaar zijn en er daardoor tevens in de winter geheel verlaten bijliggen.³ In 1879 memoreert men dit nog eens: 'De zware koets, de logge wagen zonder veeren, hortend en stootend over den ongelijken weg, ploffend in afgronden, wadend en ploegend door het slik, bleef zwoegend achter' waar de trekschuit of het beurtschip ongehinderd voorbij glijdt.⁴ Beurtschepen bieden een uitstekende manier van reizen: 'La manière la plus commode et la moins dispendieuse de voyager en Hollande pour un particulier, c'est sans contredit la voie des Trekschuyten, et des Beurtschepen'.⁵ Dat is niet verwonderlijk. De in 1700 gepubliceerde reiswijzer⁶ van beurt-, jaag-, en marktschepen van en naar Amsterdam meldt dat beurtschepen 247 afzonderlijke trajecten over de gehele Republiek bevaren, en daarnaast ongeveer 25 bestemmingen erbuiten. Intensieve veerdiensten onderhoudt men met vrijwel alle plaatsen van enige betekenis. Ameland en ook Hindeloopen worden eens per week bevaren, Assendelft driemaal per week. Marken wordt niet aangedaan maar het er

¹ W.F.J. Mörzer Bruyns, 'Navigatie en betoning op de Zuiderzee', in: E. Walsmit et al. (red.), *Spiegel van de Zuiderzee. Geschiedenis en Cartobibliografie van de Zuiderzee en het Hollandse Waddengebied*. Houten: Hes en De Graaf, 2009, p. 100-104.

² M. Perrot, *Nouvel Itinéraire portative des Pays-Bas*. Paris: B. Langlois Fils et Cie, 1827, p. 33.

³ P.J. Gauthier-Stirum, *Voyage pittoresque dans La Frise, une des sept provinces-unies*. Auxonne: X.-T. Saunié, 1839, p. 218.

⁴ 'De Trekschuit', in: *Eigen Haard*, (1879), nr. 22, p. 224.

⁵ M. Perrot, op.cit., p. 35. Zie ook: Mr. Reichard, *Guide des Voyageurs en Europe*, Deel I. Weimar: Bureau d'Industrie, 1805, p. 257.

⁶ *De van ouds geprivilegeerde reiswijzer, van Holland; Bevattende eene naukeurige aanwijzing van de legplaatsen en reis-routen van alle beurtschepen jaag- en markt-schuiten, die van de stad Amsterdam, Meest dagelijks, afvaren, op de volgende steden en plaatsen; Mitsgaders de Tijd en 't Uur van hun vertrek, Gesteld naar de letters A, B, C, enz.* Amsterdam: d'Erven van de Wed. C. Stichter, 1700. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102305).

tegenover liggende Monnikendam daarentegen driemaal per week. Voor Zaandam vaart er elk uur een beurtschip en als er ijs ligt zorgt men voor vrachtsleden.

Een internationale uitgave uit 1721 heeft als bijlage vrijwel dezelfde aanwijzer van legplaatsen en geeft daarnaast ook de reisfrequentie.⁷ De Amsterdamse beurtschepen doen nu 174 plaatsen binnen Nederland aan. Tussen Hindeloopen en Amsterdam vaart 's zomers vrijwel elke dag een kaag. Naar Ameland is er een directe lijn vanuit Amsterdam, de frequentie wordt niet vermeld. Assendelft wordt nog steeds driemaal per week aangedaan. Naar Zaandam vaart als vanouds elk uur een schip, tot twaalf uur de Amsterdamse schuiten, na twaalf uur de Zaanse schuiten.

In Hindeloopen zijn in 1749 zes veerschippers actief van wie er vier op Amsterdam, een op Sneek en een op Leeuwarden varen.⁸ Deze oriëntatie op Amsterdam van plaatsen rond de Zuiderzee blijkt niet alleen uit de dagelijkse beurtschipsdiensten met die stad maar ook uit de namen van de logementen. Van de vier in Workum vermelde logementen dragen twee de namen: *Het Veer-Schip op Amsterdam* en *In Amsterdam*.⁹ In Hindeloopen wordt met het scheepstype 'kaag' zelfs uitsluitend het beurtschip op Amsterdam aangeduid.¹⁰

In een reiswijzer uit 1785¹¹ blijkt dat Amsterdamse beurtschepen naar 192 plaatsen binnen de Republiek varen. Zo wordt Ameland direct bevaren, de frequentie wordt niet vermeld. Assendelft krijgt tweemaal per week bezoek. Naar Hindeloopen vaart er driemaal per week een beurtschip. Andersom, van Hindeloopen naar Amsterdam, vaart er elke dag een schip. Monnikendam wordt elke dag aangedaan. Zaandam, tenslotte, wordt nog steeds elk uur met een beurtschip bevaren.

Ook in het begin van de 19de eeuw vormen trekschuiten en beurtschepen een makkelijke, goedkope en frequente vorm van reizen. Binnen bijvoorbeeld Friesland worden er drie- à viermaal per dag alle voornaamste dorpen en steden met trekschuiten bevracht.¹² Met beurtschepen kunnen de Friezen dagelijks naar Amsterdam, een reis die ongeveer acht tot tien uur in beslag neemt.¹³

⁷ *Reisboek door de Voornaamste Koningryken en Heerschappen van Europa. Behelzende, benevens een beknopte beschrijving der steden, een naauwkeurige aanwyzing van alle de Reisweegen, Herbergen, Schuit, en Wagen Vaarten, 't vertrek der Bodens en Posten, van en naar de meeste Steeden der naburige Mogentheden.* 4^e druk. Amsterdam: Nicolaas ten Hoorn, 1721. Hierin als bijlage: *Legplaatsen van alle Beurtschepen, Jaag- en Marktschuiten, die van de Stadt Amsterdam meest dagelyks afvaren op de onderschreve Steden en Plaatzten, mitsgaders de tyd en ure van haar vertrek: Gestelt na de Letter A. B. C.,* p. 597-627.

⁸ P. Nieuwland, & A. van Dalen (uitg.), *De quotisatiekohieren. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, deel 3. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1983, p. 145-159.

⁹ *Reisboek*, 1721, op.cit., p. 155.

¹⁰ S.O. Roosjen, N.D. Kroese en W. Eekhoff, *Merkwaardigheden van Hindeloopen*. Leeuwarden: Eekhoff, 1855, p. 45.

¹¹ *Legplaatsen en reiswyzer, van alle beurtschepen, jaag- en marktschuiten, die van de stad Amsterdam Meest dagelyks afvaren, op de volgende steden en plaatszen; Mitsgaders de tyd en Uur van haar vertrek, Gesteld naar de Letters A. B. C. enz.....reizende personen. Deeze druk veel vermeerderd en verbeterd.* Amsterdam: d'Erven van de Wed. C. Stichter, 1785 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102307). Een andere druk uit hetzelfde jaar bevindt zich in het Tresoar: Inv.nr.: A 2869.

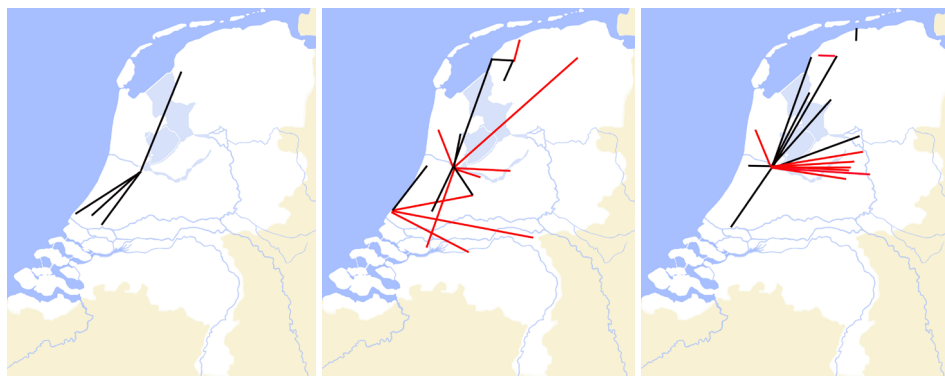
¹² Gauthier-Stirum, op.cit., p. 165.

¹³ Idem. p. 187-188.

Tarieflijsten

Beurtschepen vervoeren mensen en handelswaren op vaste tijden, op vaste routes en door vaste schippers.¹⁴ Het frequente waterverkeer tussen Amsterdam en de diverse plaatsen maakt het aannemelijk dat beschilderd meubilair vanuit Amsterdam naar die plaatsen is vervoerd. Amsterdam heeft al vroeg in de 16de eeuw tarieflijsten voor de beurtschepen naar plaatsen als Spaarndam, Alkmaar en Haarlem.¹⁵

Tarieflijsten vormen een aanwijzing voor wat er in die periode tussen twee steden is vervoerd. Daarom is een overzicht gemaakt van tarieflijsten waarin meubels of aanverwante houten voorwerpen staan vermeld (zie bijlage). Daarbij ligt het accent op de beurtvaarten vanuit Amsterdam omdat daar in de 17de en 18de eeuw de meeste beschilderde meubels zijn vervaardigd. Daarnaast is gekeken naar tarieflijsten binnen Friesland.

Vaardiensten van beurtschepen uit 1600-1700 (links), 1700-1800 (midden), 1800-1900 (rechts) waarbij de tarieflijst spreekt van witwerkmeubels (rood) of in het algemeen van meubels (zwart).

Algemene indruk

In de gemelde reglementen en ordonnanties worden de rechten en plichten van beurtschippers gedurende de 17de en 18de eeuw steeds gedetailleerder vastgelegd. De klant is daardoor zeker van vervoer. De beurtschipper heeft het alleenrecht op die lijn, alleen hij is geautoriseerd mensen en vracht te vervoeren, als het zijn beurt is. Aan de andere kant is hij ook verplicht om te varen als het zijn beurt is, al is er op dat moment weinig vracht of slechts een handjevol dronken zeelui. Bij uitstek zeelui moeten erop kunnen rekenen op tijd in Amsterdam te arriveren, willen ze niet zelf de boot missen van de rederij waarvoor zij werkten.

¹⁴ A.F.L. van Holk, 'De Zuiderzee als Verkeersplein. Een beurtvaarder als voorbeeld', in: *Het Peperhuis, Jaarboek*, (2012), p. 64-79.

¹⁵ J.M. Fuchs, *Beurt- en Wagenveren*. 's-Gravenhage: L.J.C. Boucher, 1964, p. 128.

Uit de bovenstaande reiswijzers is duidelijk dat de Zuiderzee in de gehele periode van onderzoek geen desolate watervlakte is. Het is eerder het centrale verkeersplein met Amsterdam als centrum van waaruit beurtschepen 150-250 verschillende plaatsen aandoen. Ook de plaatsen Zaandam, Marken, Ameland, Hindeloopen en Assendelft, waaraan later veel beschilderd meubilair is toeschreven, worden wekelijks tot dagelijks aangedaan, Zaandam zelfs ieder uur.

De tarievenlijsten geven de handel weer van de op dat moment meest courante waren. De handbagage van passagiers zoals valiezen, koffers, mutsen- en pruikendozen staan dikwijls apart getarifeerd. Dat het in deze lijsten niet om handbagage of privé-goederen gaat, vervoerd na een individuele aankoop of tijdens een verhuizing, maar dat het daadwerkelijk om handelswaar gaat, bewijzen ook de hoeveelheden waarop de tarieven zijn gebaseerd te zien aan vermeldingen als: 'Witwerkersgoed, als: kinderwagentjes, enz. per 50 ponden'.¹⁶

De aangetroffen 17de-eeuwse tarievenlijsten beperken zich voornamelijk tot bulkgoederen voor het levensonderhoud zoals vee, voedsel, brandstof en bier. Ook brieven en geld behoren tot de vaste items op deze lijsten. Dat er zo weinig meubels op voorkomen heeft wellicht te maken met het protectionisme van de diverse stedelijke gilden, maar ook met de nog geringe omvang van de productie.

In de loop van de 18de eeuw zien we dat het afzetgebied zich uitbreidt en verdicht, veelal naar kleinere plaatsen die zelf geen meubelmakers-gilden hebben. Vanaf circa 1750 worden er op grote schaal beschilderde meubels per beurtschip vervoerd. Op laat 18de- en vroeg 19de-eeuwse tarieflijsten zijn bureaus, latafels, tafels, kabinetten, kasten, stoelen, stoven, en hoedendozen de meest voorkomende categorieën. Dikwijls specificceert men de meubels met de term 'Hollands' zoals bij kasten en kabinetten. Dat deze niet alleen op grote schaal naar Friesland worden vervoerd maar ook in Friesland zelf worden verhandeld wordt duidelijk door een advertentie van Arent Huisemak die in Harlingen zowel Hollandse als Friese kasten en kabinetten verkoopt.¹⁷

In de notariële akten, opgesteld bij overlijden van witwerkers of hun echtgenoten, komen regelmatig vermeldingen voor van klanten buiten de eigen stad. Zo heeft de Rotterdamse witwerker Jan Dircksz. de Vrijer (1671) klanten in Den Bosch, Den Briel, Maassluis en Delft.¹⁸ Maar de verspreiding blijft niet beperkt tot Nederland. De meubels van de vroeg 18de-eeuwse Amsterdamse Frans Dircksz. Sluijter gaan ook naar Duitsland en Suriname (zie hoofdstuk 2.5). Timmerlieden in het Noord-Duitse graafschap Oldenburg beklagen zich in 1744 over de import van beschilderde meubelen uit Holland.¹⁹ Tenslotte tonen Blees, De Kleyn en Mascini-Bangert aan dat er nog steeds veel in Nederland vervaardigde beschilderde meubels

¹⁶ *Algemeene Vrachtlĳst voor de Beurtschepen, van Gorinchem op onderscheidene steden en vica verse varende*. Gorinchem: T. Horner, 1821 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102205).

¹⁷ *Friesche Courant*: 14 december 1785.

¹⁸ GAR: Weeskamerarchief, Inv.nr.: 460-60.

¹⁹ E. Heinemeyer, 'Farbige volkstümliche Möbel aus dem nördlichen Weser-Ems-Gebiet', in: *Farbige volkstümliche Möbel nordwestliches Niedersachsen*. Cloppenburg: Stiftung Museumsdorf Cloppenburg, 1979, p. 11.

buiten onze grenzen zijn zoals in Noorwegen²⁰, Zweden²¹, Denemarken en Duitsland.²²

Dikwijls is er op de tarievenlijsten sprake van vuren- of witwerkers-meubels, vooral kasten, kabinetten en latafels. De witwerkers-meubels worden niet alleen geheel beschilderd maar ook wit verhandeld, dat wil zeggen alleen voorzien van een krijtgrondering. Deze witte halfproducten kunnen nadien door de koper afhankelijk van de smaak en de opdracht naar believen worden beschilderd. Dat witwerkers-meubels ook wit verhandeld worden blijkt al eerder uit een contract tussen een schilder en een witwerker in Amsterdam in 1698.²³

De tarievenlijsten vertellen echter niet waar de meubels zijn gemaakt, noch hoeveel er precies worden getransporteerd, en niet altijd in welke richting ze worden getransporteerd; de tarieven gelden vaak vice versa. Tussen grote steden hoeven de witwerkers-meubels bijvoorbeeld niet allemaal in Amsterdam te zijn gemaakt en vervolgens naar Friesland te zijn vervoerd. Ook Leeuwarden kent zijn witwerkers zoals Pytter van der Veen, die adverteert met verlakte houtwaren met een barnstenen glans en die tevens op zoek is naar twee à drie vuren-kastenmakers-knechten.²⁴ Maar het aantal witwerkers in Amsterdam overstijgt dat van andere plaatsen vele malen, waardoor het niet aannemelijk is dat er veel naar Amsterdam zal zijn getransporteerd.

Tussen Amsterdam en kleinere plaatsen ligt het mijns inziens nog duidelijker. Amsterdam heeft gedurende de 18de eeuw diverse importverboden op meubels vanuit het platteland, andersom zijn die niet bekend. Daarenboven zijn er in de vele kleine plaatsen (zie de bijlage bij dit hoofdstuk) geen meubelmakers bekend, laat staan witwerkers. De kans is dus groot dat tussen Amsterdam en kleine plaatsen de meubels in één richting gaan: van Amsterdam naar die kleinere plaatsen toe.

Rond het midden van de 19de eeuw raakt de trein meer en meer in zwang en neemt het belang van het beurtschip en daarmee de rol van de beurtschipper af. Hildebrand betreurt dit en brengt in 1841 een ode aan diens kwaliteiten: 'Heb een vasten schipper, en geef hem een mondelinge boodschap, een open brief, een groote som gelds, een kostbaar stuk meubel mede! Geen woord zal aan de

²⁰ Collectie Norsk Folkemuseum, Inv.nr.: 768-98, Inv.nr.: 144-09 (flaptafel); collectie Aust Agder Museum, Inv.nr.: AAM 00794 (hoekkastje), Inv.nr.: AAM.B.0210 (theetafel). Voor de grote menigte 17de-eeuwse eikenhouten Hollandse kasten in Noorwegen zie: E.S. Engelstad, 'De 'Hollandertijd' in Noorwegen. De import van Hollandse meubelen in de zeventiende eeuw', in: *Oud Holland*, vol. 66 (1951), p. 125-147.

²¹ Collectie Nordiska Museet, Inv.nr.: 116-081 (theetafel).

²² G.J. Blees, 'Oud-Zaansche volkskunst', in: *Het Huis Oud en Nieuw*, jrg. 12 (1914), p. 70; J. de Kleyn, Oude Nederlandse gebruiksvoorwerpen in Noorwegen, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 26 (1963), nr. 1, p. 19-21; K. Mascini-Bangert, *De Nederlandse beschilderde kast in de 17de en 18de eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 49-50.

²³ SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731.

²⁴ *Friesche Courant*: 3 april 1790.

boodschap, geen stuiver aan het geld te kort komen, geen letter in den brief gelezen, geen krasjen op het kostbare stuk worden gemaakt.'²⁵

We weten nu dat de wijze van transport, zoals we die bij Sluijter in hoofdstuk 2.5 zagen, kenmerkend is voor het gehele veld. Per schip wordt het stedelijke beschilderde meubel over het gehele land naar lokale wederverkopers verhandeld, en van daaruit bereikt het de particulieren klant. De aanwezigheid van de meubels bij die particulieren door het gehele land wordt verder aangetoond in hoofdstuk 3.5. Deze nieuwe kennis aangaande de intensieve handelspatronen geeft tevens een andere kijk op het vermeende isolement van het platteland. Dit isolement is lang als reden gezien voor het ontstaan van lokale volkskunst, waartoe beschilderd meubilair ook werd gerekend. De ontmythologisering van dit isolementsparadigma is verder uitgesponnen in hoofdstuk 4.1.

²⁵ Hildebrand, 'De Veerschipper', in: *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen. Tekst van de meest geachte schrijvers met gravuren van den heer Henry Brown, naar teekeningen van de voornaamste Nederlandsche kunstenaars*. Heruitgave. Den Haag: Kruseman, 1980, p. 34.

Bijlage. Tarieflijsten van beurtschepen met (witwerkers-)meubels en aanverwante houtwaren.

1623 Een algemene tarieflijst voor binnenlandvaarders spreekt van 'crispijnen ende kleyn Ater-Backen' en allerlei soorten wagenschot.²⁶

1631 Tussen Amsterdam en Deventer wordt voedsel en hout getarifeerd.²⁷

1633 Tussen Amsterdam, Enkhuizen en Stavoren worden prijzen afgesproken voor voedsel, paarden, koeien en personen maar niet voor meubels.²⁸

1639 Zes jaar later wordt er een stuk aan de ordonnantie van 1663 toegevoegd waarin de zeelui centraal staan die tussen Stavoren, Enkhuizen en Amsterdam heen en weer gevaren dienen te worden. Naast hout worden er tarieven voor een schippers-, stuurmans- en bootsmanskist vermeld. De resten zegellak op diverse scheepskisten in museale collecties zouden hier een extra aanwijzing voor kunnen zijn.²⁹

1664 Op de lijn Amsterdam-Den Haag worden prijzen afgesproken voor 'een groote nieuwe gemaecte Schrijnwerckers kasse, een kleynder na advenant, een paer Spaense ofte ander Stoelen, een stoel met armen of leuninghen, een marsch drie hoog'.³⁰ Precies deze opsomming komt in 17de-eeuwse tarievenlijsten tussen meerdere steden voor. Daarnaast worden er plaats specifieke zaken vermeld zoals pijpen in het geval van Gouda, linnen via Zwolle vanuit Twente, te wassen kleding rond Hilversum en Bloemendaal, en bevoorrading van schepen in Hoorn en Texel. 1669 Van Amsterdam naar Delft, Rotterdam en Den Haag is sprake van een 'Groote Schrijnwerckers kasse, een paer Spaensche ofte andere Stoelen, een stoel met armen, een hoendermars drie hoog, een leege Mars'.³¹

1674 Vanuit Stavoren gaan niet alleen beurtschepen de Zuiderzee over maar ook wagens met passagiers dieper Friesland in. Dit wordt geïllustreerd door een zomer- en wintertarieflijst voor de voertuigen van Stavoren. De tarieven hebben betrekking op personenvervoer naar Hindeloopen, Harlingen, Makkum, Workum, Molquerum, Sloten, Zaco-zijl, Lemmer, Balck, Wilde-merckt, Warns, Geemken en

²⁶ H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantiën en handelingen der stad Amstelredam:etc.* Amstelredam: H. van Waesberge, S. en P. Schouten, 1748, Derde stuk, 6^e deel, 2^e boek, p. 1507: Inhoudenden de reglementen omtrent de bijzondere Veeren en Beurtlieden (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).

²⁷ Noordkerk, op.cit., p. 1530

²⁸ *Artikelen ende Ordonnantiën, geconcipeert, gemaect ende gerenveert, de Burgemeesters sampt gesworen gemeentsluden van 't veer van hier naer Amsterdam, Enckzuizen..... etc.* (Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188).

²⁹ *Naeder Articul's gemaekt geconcipeert bij de Supper Intendent ende overluijden van het buijten veer op Amsterdam enchuijsen ende Stavoren, etc.* 29 oktober 1639 (Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188).

³⁰ Noordkerk, op.cit., p. 1262. Hier wordt waarschijnlijk een mars van drie voet hoog bedoeld, oftewel een marskraam die iemand op zijn rug droeg. Zie het exemplaar in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.46150-74).

³¹ Noordkerk, op.cit., p. 1529.

Wiel.³² Deze tarieflijst voor voerlieden wordt dertien jaar later nog eens vernieuwd voor de voerlui van Stavoren voor het vervoer van personen in gesloten wagens naar de plaatsen Hindeloopen, Mackum, Lemmer, en Harlingen.³³

1675 Van Amsterdam naar Bolsward is sprake van een grote schrijnwerkers-kast, een paar Spaans leren stoelen, een stoel met armen, een 'ordinaire reysdoos', verder van een hoedenkist, en van twee dito op elkaar.³⁴

1695 In een reglement voor het vrachtvervoer tussen Amsterdam en Leeuwarden, wordt vastgelegd binnen welke tijd en tegen welke vergoeding vrachten dienen te worden opgehaald.³⁵

1710-1720 Op een tarieflijst voor goederen vervoerd per beurtschip tussen Stavoren en Enkhuizen is sprake van een kinderwieg, een bootsmans-kist en een reiskoffer.³⁶

1716 Op een tarieflijst van waren uit Hoorn naar Amsterdam staat gespecificeerd: 'Een pak stoelen van twee in een pak'.³⁷

1718 Op het traject tussen Amsterdam en Hoorn worden een halve kast en een hele kast getarifeerd. De prijzen gelden voor als er markt is. Buiten de markt zijn de prijzen hoger.³⁸

1722 Van Amsterdam naar 's-Graveland staan o.a. 'een geschilderde Kleerkas, een tafel, twee stoelen in een pak, een groote stoel en een kleyn der Stoel' gespecificeerd.³⁹

1741 Tussen Amsterdam en Alkmaar worden tarieven vastgelegd voor o.a. een pak stoelen in een mat verpakt, een beschilderde kas of kabinet en een mutsendoos.⁴⁰

1744 In een tarieflijst tussen Amsterdam en Gouda staan kastjes en stoven genoemd.⁴¹

1745 Op een tarieflijst tussen Amsterdam en Utrecht is sprake van 'een gemene stoel, een bestige: de Armstoelen na de groote, een groot Noteboome cabinet, een Eiken dito witte marmeren vloerstenen van 1,5 voet vierkant, dito van 2 voet vierkant'.⁴²

1753 Tussen Huizen en Amsterdam worden er tarieven afgesproken voor '1 gemeene tafel, 1 Klien dito, 1 Haart of Vuurschutje, 1 Thee Convoor of Lessenaar, 1 Gemeene stoel, 1 dito gladhouten, 1 Ouderwetse of Eeken Kast, 1 Groote Vuuren

³² *Tarievenlijst voor de voerlieden van Stavoren voor het personenvervoer per wagen naar diverse plaatsen in Friesland.* (Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 195).

³³ Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188.

³⁴ Noordkerk, op.cit., p. 1513.

³⁵ *Instructie, en ordonnantie voor de Ophaelder der vrachten aengaende de Beurtschepen komende van Amsterdam.* (HCL: Inv.nr.: M 209).

³⁶ Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188: *Concept Reglement van de vragtloonen wegens het veertussen de steden Enchuijsen en Stavoren.*

³⁷ Noordkerk, op.cit., p. 1583.

³⁸ Noordkerk, op.cit., p. 1588.

³⁹ *Ordonnantie voor de Commissaris, Schippers en Bestelder op Hilversum, 's Gravenland, beyde de Loosdrechten, en Cortenhoef.* Amsterdam: Jan Rieuwerts, 1722. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7466); Noordkerk, p. 1580-1582.

⁴⁰ Noordkerk, op.cit., p. 1503-1504.

⁴¹ SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7459.

⁴² Noordkerk, op.cit., p. 1639.

dito, 1 Kleinder dito, 1 Groote Gladde Kast of Cabinet, of ook een staande Glaze Kast, 1 Kakstoel'.⁴³

1773 Tussen Den Haag en Nijmegen staan tarieven vast voor een verlakt kabinet met de voet, een verlakte latafel en een verlakt bureau.⁴⁴

1777 Voor de marktschippers die van Den Haag naar Heusden goederen vervoeren wordt een tarieflijst opgesteld met daarin 'Een groote hangoor-Tafel, of met Laaden', 'Een kleine dito' en 'Een Thee-Tafel'.⁴⁵

1777 Op het traject tussen Harderwijk en Amsterdam worden 'een kas, cabinet of porcelain kast, een bureau, of kleyner kasje of cabinet, een dozyn stoelen, groote en kleine tafel en witwerkers of houtwinkels koopmanschap, by de bos', gespecificeerd.⁴⁶

1779 Een tarieflijst van goederen die tussen Harlingen en Leeuwarden per trekschuit worden vervoerd specificeert o.a. drie maten Hollands kabinetten en kasten, huisklokken, grote en kleine ledikanten, stoelen, staande uurwerken, tafels, en spanen dozen.⁴⁷

1788 Voor het traject tussen Haarlem en Den Haag worden op de tarieflijst van vracht- en bestellonen op het veer onder schrijnwerkers-werk o.a. een spiegelkast, een latafel en een mahoniehouten veldtafel genoemd.⁴⁸

1789 Tussen Harlingen en Amsterdam staan een groot en klein kabinet, diverse soorten stoelen en tafels, een nest spanen dozen, dozen, mutsen- en pruikendozen op de tarieflijst.⁴⁹

1795. In de vrachtgeldlijst tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden worden onder andere gespecificeerd een stoel, een spinnenwiel, een kakstoel, een wieg, een tafel, een groot eiken kabinet of kast, een vuren cabinet, een bed en een klok.⁵⁰

⁴³ Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1753. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7468).

⁴⁴ 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803*. 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

⁴⁵ *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803*. 's Gravenhage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 163: Reglement wegens de Vragtloonen, voor den Marktschipper; Vaarende van 's Gravenhage op de Stad Heusden: Overeengekomen op 19-8-1777.

⁴⁶ *Ordonnantie en Vragt-lyst. Waar op myne Heeren van den gerechte der Stad Amsterdam, en Burgemeesteren en regeerders der Stad Harderwijk, etc.* Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1777. (SAA. Toegangsnr.: 15009. Inv.nr.: 7463).

⁴⁷ *Reglement voor de trekschippers vaarende van Leeuwarden op Harlingen en vice versa*. Leeuwarden: G. Tresling, 1780. (HCL: Inv.nr.: L116n).

⁴⁸ *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803*. 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 112: Lyste der Vracht- en Bestelloonen op het Veer tusschen Haarlem en 's Gravenhage. Overeengekomen op 28-1-1788.

⁴⁹ *Ordonnantie ende Taux gemaakt by Burgemeesteren, regt ende raaden der Stad Harlingen, Waarna zig de ordinaris veer- en beurt-schipper van 't groot-veer-schipper gilde deezer stede, in 't bedienen van hun veer, En het eischen der vragtloonen, etc.* Harlingen: Stadsdrukker, 1789. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7462).

⁵⁰ *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa. Daarin: Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538).

1799 Tussen de steden Den Haag en Utrecht worden tarieven afgesproken voor het per beurtschip bezorgen van o.a. van een witwerkers-kabinet en dito bureau of secretarie en dito latafel.⁵¹

1799 Tussen Groningen en Amsterdam worden gespecificeerd een groot en klein opgelegd kabinet, houten dozen per nest, een kamerkoffertje, kinderstoel, 'een groote Hollandsche Sakkerdanen of Notebomen kaste, een halve sakkerdanen of eiken kaste, een klein vuuren kastje, een grooter na advenant, stoelen en armstoelen, een vuuren tafel en een dubbele vuuren tafel'.⁵²

1799 Een tarieflijst voor de trekschuiten tussen Sneek en Leeuwarden vermeldt naast vee, voedsel en grondstoffen ook dozen, huisklokken, eiken en vuren kabinetten en stoelen.⁵³

1807 In de lijst van goederen van Amsterdam naar Hasselt staan de kosten voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.⁵⁴

1807 Tussen Leeuwarden en Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Deventer en Dordrecht worden een dozijn stoelen, een bureau, en een kabinet gespecificeerd.⁵⁵

1802-1808 Een zeer gespecificeerde tarieflijst tussen het aan de kust gelegen Franeker en Leeuwarden licht ons allereerst in over de frequentie van varen. Door de week wordt er vier keer per dag gevaren, op zaterdagen nog frequenter. Onder de goederen bevinden zich: 'grote en kleine buffetten, diverse maten witte buffetten om geschilderd te worden, een cabinet of Hollandsche cas gladhout, een cabinet of Hollandsche kast geschilderd, een cabinet wit om geschilderd te worden voor de verkopers, een cabinet geschilderd zijnde, verzegelde dozen en doosjes, dan wel slechts toegebonden, huisklokken, kinderstoel, en kinderstoelen voor de verkopers, kinderwagen met gedraaide knoppen, gemeene of boeren wagentje, ledikant groot en klein, pulpitrum of bureau van vuurenhout, of van glad eekenhout of opgelegd, spinnenwielen, gladhouten stoelen, ordinaire of geverfde stoelen, idem 't half douzijn voor de verkopers, stooven voor de verkopers, laadtafel, veldtafel, grote en kleine gladhouten tafel met schuiven, een staand uurwerk'. Bij veel meubels wordt een lager tarief gespecificeerd als ze voor verkopers zijn.⁵⁶ Aangezien het hier regelmatig om Hollandse meubels gaat, lijkt het aannemelijk dat althans een deel van de zaken niet in Leeuwarden of Franeker zal zijn gemaakt.

⁵¹ *Keuren en ordonnantie van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803*. 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.

⁵² *Ordonnatie van de municipaliteit der Stad Groningen, Gestatueert op de Taxt der Vrachten van de Beurt-Schepen varende op Amsterdam*. Groningen: Jan Hindrik Bolt, Stads Boekdrukker, 1799.

⁵³ *Lyst der vragtloonen voor de trekschippers van Leeuwarden op Sneek & vice versa*. Leeuwarden: H. Post, 1799. (HCL: Inv.nr.: L121h).

⁵⁴ SAA: Toegangsnr.: 15009; Inv.nr.: 7460.

⁵⁵ *Extract uit het resolutieboek van het Gemeentebestuur der Stad Leeuwarden*. Met daarin: *Vragt Lijst van stukgoederen op Amsterdam*. (HCL: Inv.nr.: L117g).

⁵⁶ *Reglement voor de trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa. Taux van Vrachtloonen voor de Trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa*. (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 956).

1808 Van Wierum op Dokkum worden een kabinet of kast, en een latafel getarifeerd.⁵⁷

1815 In de vrachtlĳst voor beurtschepen tussen Amsterdam en Lemmer staan o.a. de volgende goederen gespecificeerd: bureaux, buffetten, kabinetten, canapés, commodes, spinnenwiel, secretaires, chiffonnières, ledikanten, stoelen met vaste kussens, met matten zitting, fauteuils en fauteuils met maten zitting, ziekenstoelen, zeer grote ziekenstoelen met raderen, kinderstoelen, stoven en tafels.⁵⁸

1822 Op het traject tussen Hindeloopen en Amsterdam worden stoelen, een kabinet, een kleine kas en een grote en kleine tafel gespecificeerd.⁵⁹

1835 In de tarieflijst van goederen voor beurtschepen tussen Harlingen en Amsterdam is onder andere sprake van tafels, stoven, stoelen de zes en dito met leuning, spaan, hoedendozen, pruikendozen, een latafel en een gladhouten latafel, een ledikant, een kinderstoel, een kast, een kabinet, en een bureau, een chiffonnière buffet, en een secretaire.⁶⁰

1838 In de lijst tussen Harlingen en Amsterdam komen vrijwel alle soorten meubels voor waaronder tafels, kabinetten, kasten en dozen.⁶¹

1851 Voor de beurtschepen tussen Alkmaar en Amsterdam worden vele soorten meubels opgesomd. Van vrijwel elke type is er ook een witwerkers-variant: 'lessenaar, dozen met mans- en vrouwenhoeden, canapé of ledikant, mahonij kabinet, witwerkers kabinet, glad bureau, witwerkersbureau, mahonij secretaire, mahonij chiffonnière, een witwerkers bureau dan wel chiffonnière, mahonij lade- en spiegel tafels, witwerkers ladetafels, tafel met marmerblad, ordinaire tafel, speel- en werktafel, witwerkers speel- en werktafel, een ronde mahonij eettafel, mahonij of gladde stoelen, dito fauteuil, Brabantse stoelen, Kuilenburger- of keukenstoelen'.⁶²
1856 Tussen Hindeloopen en Amsterdam worden een kabinet en dozen genoemd.⁶³
1858 In de lijst van Amsterdam naar Hattem, Heerde, Eepe, Vaassen, en Apeldoorn staat de transportprijs voor een vuren houten kabinet gespecificeerd.⁶⁴

⁵⁷ SAA: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 965.

⁵⁸ *Vrachtlĳst van de beurt-schepen, van Amsterdam op de Lemmer en vice versa*. Amsterdam: Stads-Druckerij, 1815. (Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3586).

⁵⁹ *Reglement en vracht-lijst van het veer van Hindeloopen op Amsterdam, vice versa*. Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1822. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7466).

⁶⁰ *Verordening en vrachtlĳst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa*. Amsterdam: Stads-Druckerij, 1835 (Tresoar: Toegangsnummer: 11, Inv.nr.: 3538).

⁶¹ SAA: Toegangsnr.: 15009: Inv.nr.: 7460.

⁶² *Reglement en Vracht-Lĳst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar*. Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).

⁶³ SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7467.

⁶⁴ SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7460.